

УДОСКОНАЛЕННЯ ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ
ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ
ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЙНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

«НДР 2043»

КПІ ім. Ігоря Сікорського

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

УДК 172:355.513](477)

ISBN 978-966-992-170-3

Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України : Монографія. / За заг. ред. Чолій С. В., Перга Ю. М. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. – 196 с.

Анотація

У цій монографії автори теоретично окреслили різні параметри такого важливого процесу як мобілізація в українському політичному, суспільному, економічному та військовому житті. Крім того, було здійснено аналіз практичного застосування мобілізаційних процесів у державній політиці та юридично-правовій діяльності. Книга зібрала в собі також значну кількість матеріалів інновативних соціологічних досліджень українського суспільства та різних аспектів його мобілізаційного потенціалу.

Рецензенти:

1. Євген Головаха, заступник директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України, завідувач відділом методології і методів соціології, д-р філос. наук.
2. Сергій Войтко, завідувач кафедри міжнародної економіки ФММ КПІ ім. Ігоря Сікорського, доктор економічних наук, професор.

Затверджено до друку Вченою Радою Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Протокол № 5 від 30.06.2020 р.

Зміст

1. Передмова. Мельниченко А.	4-7
2. Розділ 1. Iurii Perga. Social mobilization of the Ukrainian population of Chelm, Podlasie and Volyn regions in the 1918-1930s.....	8-26
3. Розділ 2. Чолій С. Криза лояльності та формування національної армії в контексті трьох російсько-українських воєн	27-46
4. Розділ 3. Sean Loughna. Protecting the Conflict-Affected Population in Ukraine: A Responsibility of Government.....	47-52
5. Розділ 4. Головка О. Підвищення мобілізаційного потенціалу як напрям інформаційно-правової політики України.....	53-62
6. Розділ 5. Єнін М., Зоріна А., Макаренко Д., Мельник Л. Постконфліктне врегулювання збройного протистояння в Боснії та Герцеговині: імплементація досвіду в Україні (на основі соціологічних глибинних інтерв'ю експертів).....	63-86
7. Розділ 6. Акімова О., Іщенко А. Патріотизм слова та патріотизм справи в емпіричних показниках: результати соціологічного опитування.....	87-99
8. Розділ 7. Єнін М., Сербулов В. Звіт за результатами модерованих групових дискусій на тему: «ціннісні орієнтації, проблеми та очікування молоді» (УМСА України, за сприянням Міністерства молоді та спорту України).....	100-144
9. Розділ 8. Yenin Maksym, Serbulov Viktor. National report on the results of moderated groups discussions on theme: «Valuable orientations, problems and youth expectations».....	145-185
10. Висновки та узагальнення. Чолій С.	186-193
11. Інформація про авторів.	194-195

ПЕРЕДМОВА

Останні десятиліття Україна проходить вкрай складний шлях свого ствердження як незалежної держави. Попередні 6 років цього шляху були найтрагічнішими та найважчими для українського народу за всі роки незалежності. За багатьма зовнішніми ознаками наша держава має загрозу втратити свою суб'єктність як у зовнішньо-, так і внутрішньополітичному вимірах. Такі виклики щодо втрати територіальної цілісності та ризики існування самої держави змушують шукати науковців і практиків відповідних способів забезпечення сталого миру та збалансованого розвитку. Висловлюючись в дусі Г. Гегеля відзначимо, що результат суспільного розвитку не може бути адекватно досягнений без розуміння історичної тенденції, яка до нього привела. Розуміючи всю сукупність політичних та економічних передумов розгортання нинішньої ситуації, не можна не вказати і на суттєві прорахунки в політиці щодо формування людського капіталу в Україні. Насправді, така політика має бути осердям формування потужної держави, адже незважаючи на об'єктивні чинники суспільного розвитку, на кожному його конкретно-історичному етапі суб'єктнісна сторона державного будівництва має неабияке значення. Йдеться про те, що людський капітал імперативно має бути одним з центральних факторів становлення успішних держав.

Актуальність дослідження мобілізаційного потенціалу населення та шляхів його актуалізації підкреслюється історичними уроками боротьби України за свою незалежність. Саме низький рівень змобілізованості населення українських земель, нестача повноцінного усвідомлення ним своєї політичної суб'єктності у період перших визвольних змагань 1917-1921 року стали причиною невдач у тогочасних процесах українського державотворення. Мобілізаційний потенціал українського населення, загалом, має залежність від низки соціально-політичних та історичних факторів. В даній роботі мобілізаційний потенціал розглядається авторами в його гранично широкому розумінні.

Варто відзначити, що значущість розвитку людського капіталу у державотворчих процесах часто відверто ігнорується нинішнім владним бомондом, представники якого і самі не є репрезентантами того феномену, що в розвинених країнах визначається як «політична еліта», а відповідно – неспроможні досягнути важливості проблеми. Йдеться про те, що справді ефективної та масштабної, а не імітованої і локальної, підтримки системи освіти, яка є інституційною основою формування якісного людського капіталу, жодна урядова команда протягом усього періоду незалежності України не здійснила. При цьому, саме в умовах зовнішньої агресії, слова, які хибно приписують Отто фон Бісмарку, а насправді сказані Оскаром Пешелем, сьогодні для України є як ніколи актуальними. Вони звучали так: «Коли пруссаки побили австрійців, то це була перемога прусського вчителя над австрійським шкільним учителем». У свою чергу, дозволимо собі висловити сумнів у тому, що сучасний український вчитель, викладач, науковець etc. з вельми низьким доходом та знеціненим статусом зможе повноцінно спрямувати зусилля на забезпечення якісного людського капіталу.

Окрема частина монографії присвячена висвітленню феномену патріотизму і його ролі у мобілізаційних процесах. Саме актуалізація в суспільних практиках дійсних, адекватних форм патріотизму (на відміну від удаваного, демонстративного чи карнавалізованого), може сприяти підвищенню рівня змобілізованості українського соціуму. Сам феномен патріотизму характеризується багатовимірністю, де фокус дослідницької і управлінської уваги може бути зосереджений як на суто ціннісних аспектах, так і на важливих соціальних практиках (на кшталт доктрини економічного патріотизму В. Панченка). Сучасна державна політика повинна бути спрямованою на раціональне культивування цього складного ціннісного феномену і недопущення його виродження у форми шовінізму, нацизму тощо. Проте, варто враховувати, що на формування якісного людського капіталу і його змобілізованість справляють вплив не тільки спрямовані соціалізаційні практики у формі освітньої, виховної, просвітницької чи пропагандистської діяльності, але й

спонтанні ефекти соціально-політичної буденності. Так, повна девальвація та дискредитація національно-патріотичних політичних сил в Україні вплинула на появу окремих «шкідливих» метаморфоз патріотичної свідомості. В період нинішньої зовнішньої агресії проти України, ми стали свідками того, що крилатий вираз Семуеля Джонсона «патріотизм – останній прихисток негідника» часто знаходить втілення у сучасних вітчизняних політичних практиках. Адже спекуляції на феномені патріотизму, дозволяють «заходити» до парламенту і інших органів влади тим політичним силам, які сповідують цінності та принципи, що є несумісними з розбудовою сильної, незалежної та суверенної держави. Важливо, що дослідження патріотизму в контексті підвищення мобілізаційного потенціалу певним чином співвідноситься з висновками закордонних дослідників (М.Нінчіч, Дж. Рамос та ін.), які розглядаючи патріотизм як певну цінність пов'язану з прихильністю до своєї країни, виділяють такі його види – абсолютний та такий, що залежить від умов. Абсолютний патріотизм є абсолютною і постійною цінністю, і це позначається на підтримці країни, коли ситуація стає важкою. У свою чергу, другий вид патріотизму передбачає своє виправдання діями своєї країни: чим більше схвалення політики своєї країни, тим більший ступінь патріотичної прихильності.

Цікавим елементом пропонованої читачеві монографії є представлення в ній результатів соціологічного опитування здобувачів вищої освіти. Обрана авторами цільова група дозволяє зрозуміти не тільки існуючий стан патріотичної та громадянської свідомості, але й передбачити ближчі перспективи української держави у сенсі забезпечення мобілізаційного потенціалу. Адже, взявши за об'єкт свого дослідження студентську молодь, автори тим самим зробили зріз громадської думки найбільш прогресивної частини українського суспільства, яка повинна стати драйвером майбутніх змін.

Унікальність цієї наукової праці полягає в тому, що вона є результатом комплексного міждисциплінарного дослідження, в якому представлені підсумки історичних, філософських, соціологічних, політологічних та правничих пошуків.

Такий підхід дозволив авторам всебічно охопити різні аспекти досліджуваної проблеми і запропонувати читачеві ознайомитися зі справді якісним результатом досліджень молодих науковців.

Мельниченко Анатолій,

к.філос.н., доцент

Проректор з навчальної роботи КПІ ім. Ігоря Сікорського

Розділ 1

Social mobilization of the Ukrainian population of Chelm, Podlasie and Volyn regions in the 1918-1930s

Events of 2013-2014 years – Revolution of Dignity and beginning of the Ukrainian-Russian war clearly demonstrated the necessity of a strong civil society. In times when the central government and the army were unable to maintain the situation and react to the challenges volunteer movement took their place. This was manifested in creating volunteer battalions, supplying the army by NGOs and common people, helping with IPDs, etc. All of this was possible only because of the strength of social mobilization of Ukrainians.

The cohesion of the community around the solution of the problem is the key to avoiding internal contradictions, which only facilitates its effective resolution. At the same time, citizens' awareness of the importance of solving a particular problem, understanding that such actions are aimed at achieving the well-being of the whole community or its parts, can be an incentive not only for the general approval of local authorities' actions, but also for active involvement of the residents in specific activities (за ред. Петрушенко, 2014).

Therefore, the search and implementation of various forms of direct community involvement in local self-government can greatly contribute to the development of local communities. One form of community involvement in local government is social mobilization, an ancient tool for mobilizing people for a particular social, political, religious, or another purpose. In each country, there are many precedents when people united and solved their pressing problems together, and took development initiatives (Садовенко, Масловська, Середа, Тимочко, 2011).

Social mobilization is the active involvement of all segments of the population in solving priority social, economic and environmental problems of local importance. Social mobilization brings together all segments of society (men, women, youth, the poor/the rich, the private sector, local government, civil society, educational

institutions) in the form of partnerships for the common purpose and leads to active community participation in local development (Садовенко, Масловська, Середа, Тимочко, 2011).

The issue of social mobilization is only gaining momentum, but many scholars involved in community development have come to the conclusion that community development is not possible without public participation. G. Haughton argues that long-term recovery requires a «return to the community», where the community itself plays a major role (Haughton, 2002). S. Aaronovitch, one of the pioneers of economic development, states: «We have nowhere to go from self-help» (за ред. Петрушенко, 2014). Ross and McRoby emphasize that community economic development is a process by which communities can initiate and defend their own shared economic needs, thereby enhancing the long-term potential of communities and stimulating the integration of economic, social and environmental challenges (за ред. Петрушенко, 2014).

J. Rothman suggests that community change can take place through a «public participation» model. According to this concept, the population should be mobilized for joint planning, decision-making, partnerships with local governments to address social and economic problems in the community. Important points of this model are the principles of democracy, voluntary involvement, self-help, planning and community education (за ред. Петрушенко, 2014). Swak and Mason say: «Community economic development is aimed at changing the structure of the community and building permanent institutions in the community. As a result, the community is beginning to play a more active role than institutions outside the community, and community residents are increasingly involved in controlling its resources» (за ред. Петрушенко, 2014).

Powerful community development research is being carried out by universities in Ukraine, integrated into the Sustainable Local Development Education Network, through collaboration with the EU/UNDP Joint Community-Based Local Development Project.

Therefore, the method of social mobilization can be used to solve everyday issues, but it requires the involvement of different structures (public, local self-government, entrepreneurs) and only with the establishment of their interaction is possible sustainable development of the territory. The need for this partnership in the form of «power - the public – business» can be observed not only on our own but also on foreign experience.

Successful social mobilization should pay attention to the following factors, which are crucial for the idea to produce results: people's wishes; the interest and nature of the participants (according to the local situation, non-involvement, objectivity, and desire to serve the community); a supportive environment or relationships with development organizations.

The main idea of the paper is to show that at certain historical circumstances active social mobilization of the local community can be turned into the military mobilization of the common people. There is an excellent example in the Ukrainian history that illustrates such process – socio-political life of Ukrainians of Chelm, Podlasie and Volyn regions in 1918-1930s when these territories were part of Second Polish Republic in the interwar period.

In fact, as part of the newly recreated Polish state, the Ukrainians of the Chelm and Podlasie region were in completely different conditions than the Ukrainians of Galicia. Ethnic changes of the early twentieth century, a special attitude of the Polish authorities, and some separation from the politically active Galicia led to the creation of a unique Ukrainian region in the structure of the Second Polish Commonwealth.

Notwithstanding all this, in the first years after the end of World War I, an increasing number of re-emigrants returned home. However, their situation was extremely difficult: the lands were devastated by the war, since the front had traversed this territory at least 2 times; the homes of Ukrainians were either destroyed or Poles settled there; abandoned property was also requisitioned; there was almost no work and the local government was in no hurry to help solve these problems.

Because the local Polish authorities at that time were incapable and often did not want to help the local Ukrainians, the only option to survive was to become a self-organized and to create numerous non-government initiatives to solve urgent issues.

By their kind of activity, these societies were primarily aimed at providing law and economic assistance to Ukrainian re-immigrants and victims of World War I. Clear analogies can be drawn with the current volunteer movement that has been active in Ukraine since 2014.

The most prominent among the local activists were A. Vasynchuk, a former UNR government representative in the territory of the Chelm region and, later, a minister for repatriation in Rivne and Volyn. Together with the German, Austro-Hungarian representatives and the International Red Cross, he formed a repatriation commission in Kovel¹. During this commission, he actively cooperated not only with Germans and Ukrainians but also with Poles and Jews who sought to achieve the same goal - helping to bring their own citizens back home.

After the final transfer of Chelm and Podlasie region to Polish jurisdiction in 1918 and the German administration's departure to the Ukrainian administrations, he decided to stay and open his own trade bureau, which dealt with the resale of agricultural products. At this time, A. Vasynchuk could try to help the Ukrainian repatriates, especially in difficult legal issues and cooperation with the Polish authorities.

However, the strength of one person was not enough to resolve such complex issues, and he began seeking help, primarily, from the local Orthodox intelligentsia. Unfortunately, most of its representatives were former imperial bureaucrats who held a frankly pro-Russian stance. Despite this, he managed to organize a small group of people (about 50 people). Mostly they were teachers of parish Orthodox schools and so-called literacy schools (Zaporowski, 1990). That is why the first issue that this group began to address was the problem of Ukrainian schooling and religion.

---

¹ Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny, sygnatura 417, kart 5.

In order to carry out this activity and in general to assist the Ukrainians of the Chelm and Podlasie region, the creation of two organizations was initiated: the Ukrainian Pedagogical Society and the Ukrainian Committee of Charity, shortly renamed the Charitable Society «Ridna Khata». In fact, these were just the aforementioned grassroots initiatives that began to take shape in the respective legal structures.

The Ukrainian Charity Committee was established in Chelm in early 1919 as a public voluntary organization. It is composed of A. Vasynchuk - Chairman, A. Korolchuk - Secretary, T. Kuglavets - Treasurer, Y. Ravlyk and M. Bogorodsky - members. The temporary secretariat of the company was at Vasynchuk's home².

The purpose of this organization was material and financial assistance to the Ukrainian population of the Chelm and Podlasie region. Material assistance included free mediation and assistance with the purchase of building materials and agricultural supplies. The legal consultations concerned the organization of agricultural cooperatives and assistance in dealing with local Polish authorities.

In February 1919, the Ukrainian Pedagogical Society was established in the Chelm. The administration of the company has temporarily included E. Vasynchuk (A. Vasynchuk's cousin) - chairman, Uhansky - secretary, and E. Kozachuk – treasurer (Piepra, 2015). The main task of this society was the organization of the teaching environment and the attempt to open a Ukrainian school. In addition, it assisted Ukrainian teachers who were in financial distress because of the Polish authorities not recognizing their qualifications and offering no specialty jobs.

However, due to the small number of members of these organizations and opposition to their activities by the Polish authorities, the influence of the societies outside the Chelm was practically non-existent. Due to a lack of own funds in the first years of the companies' activity, they tried to get money for charitable assistance from the state, but their official appeals were ignored³.

---

² Archiwum Państwowe w Lublinie, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Chełmie, sygnatura 97, kart 51.

³ APL, UWŁ, WSP, sygn. 290, k. 10

The government ignored the petition of the Ukrainians, considering, based on the findings of the Ministry of Internal Affairs of December 2, 1919, that there were no «conscious political and social manifestations» among the Ukrainians, as evidenced by the «absence of political, economic and other organizations». The only thing noted by the Polish authorities is «certain Bolshevik tendencies that underpin difficult living conditions» (Litwiński, 2007).

These facts illustrate that even the highest-level official Polish authorities were in no way interested in meeting the needs of the Ukrainians of the Chelm and Podlasie region. Not only central authorities did not participate in local initiatives in solving some ethnic problem, but it was also a strong impediment to local activists. It was another milestone in the understanding of the need for a more active political struggle for their rights and representation in the highest authorities of the Polish state in order to uphold their rights and interests.

In spite of the official position of the Polish authorities, at the end of 1919, the Ukrainian Committee in the Chelm was established. It organized the first congress of the Ukrainian population of the Chelm and Podlasie region, where urgent affairs and plans for the future were discussed⁴.

Therefore, on February 26, 1920, a delegation of A. Vasynchuk, E. Vasynchuk, S. Lbarsky, and three Ukrainian peasants from the Chelm region went to Lublin governor S. Moskalevsky. Main issues were about the opening of Ukrainian schools, a gymnasium in Chelm, the permission for congresses of the Orthodox population of the Chelm and Podlasie region and the approval of the charter of the «Ridna Khata» Charitable Society. Questions were also raised about the organization of Polish language courses for Ukrainian teachers and the printing of local administration instructions in both Polish and Ukrainian (Szumiło, 2007). The governor agreed to consider issues of school and teachers but did not give his consent to the congress on the Orthodox Church and to printing bilanguage instructions.

In June 1920, A. Vasynchuk succeeded in obtaining permission for the publication of the Ukrainian socio-political magazine «Our Life». A. Vasynchuk

---

⁴ APL, UWŁ, WSP, sygn.438, k.33

hosted the editorial staff, and his brother Paul was the editor⁵. The Ukrainian Social Democratic Party (USDP) provided money for publications and media⁶. In addition, already on June 27, 1920, with the circulation of 300 copies, the first issue of the magazine was published⁷. In 1920, there were seven issues. First, there were comments on the current political and economic situation and an article on the goals and methods of the Ukrainian people's movement of the Chelm and Podlasie region. Local and world news headlines were also included⁸.

Creating their own print edition was important for the development of local Ukrainians' social mobilization. First, it is related to cultural and educational initiatives, which were extremely important in the context of the fight for the preservation of «Ukrainian spirit» and counteracting the attempts of fake news. In addition, this periodical provided a platform for political debate among Ukrainians and was widely used in the future to campaign for various political forces, especially in the run-up to the Seim and Senate elections.

Lately, due to his activity and frank pro-Ukrainian activities, A. Vasynchuk was imprisoned and spent several months in prison. Because of the loss of the leader and further pressure from the Polish authorities, the activity of the people's movement of the Chelm and Podlasie region began to decline. Soon, in August, the magazine «Our Life» was liquidated and the Ukrainian Pedagogical Society and the Ukrainian charitable organization «Ridna Khata» were closed but continued to operate illegally until early 1922⁹.

The next step in the socio-political life of the Ukrainian population of the Chelm and Podlasie region was the congress of representatives of the Ukrainian population, which took place on May 4, 1921, in the Chelm. 110 delegates and guests of the congress - representatives of the PPP in the Chelm, attended it. The chair of the presidium and the main speaker of the congress was A. Vasynchuk¹⁰. The main topics

---

⁵ «Nasze žyttja» 1920, nr.1

⁶ APL, UWL, WSP, sygn. 2317, k. 20

⁷ APL, UWL, WSP, sygn. 2317, k. 19

⁸ «Nasze žyttja» 1920, nr.1-7

⁹ APL, UWL, WSP, sygn. 444, k. 11

¹⁰ APL, UWL, WSP, sygn. 2070, k. 38

were the issues of remigration, schooling, church and the activities of the Polish administration, which is aimed at suppressing the Ukrainian people's movement in recent times. A delegation of seven people was also selected to go to Warsaw at the beginning of June 1921 to address these issues to the government¹¹.

Following the adoption of the March Constitution, the Sejm and Senate elections were announced, which were already under the new legislation. The parliamentary elections of 1922 made Ukrainians living in the territory of restored Poland an important starting point. At this time, the newly formed Second Polish Commonwealth was emerging and new institutions were being created.

On April 18, 1922, a congress of representatives of the Ukrainian population of the Lublin district was held in Chelm, in the hall of the Polonia Theater. 165 delegates and 41 guests attended it, primarily from Volyn, headed by M. Lutskevich, and PPS Ambassador M. Malinowski¹². The most important issue discussed at the congress was the participation or non-participation of Ukrainians in the upcoming parliamentary elections. A. Vasynchuk, who emphasized: «Ukrainians are forced to live within the borders of the Commonwealth and, in this regard, fulfill their obligations to the Polish state and be subject to Polish law», said the report on the issue. That is why «it is better to have not only friends but also our own representatives in the Sejm ... to take into account the needs of our language, faith, and culture» he concluded with his speech, urging Volyn Ukrainians to participate in the election campaign (Szumiło, 2006).

On behalf of the delegation of Volyn Ukrainians, a speech was made by M. Lutskevich: «Volyn Ukrainians boycott the election for the reason that they do not want to show their belonging to Poland». He further noted, however, that if the congress favors an election, Volyn would agree to it and join the election campaign. Most congressional delegates voted for the participation of representatives of Volyn, Chelm, and Podlasie in the 1922 elections.

To coordinate the Congress, the Ukrainian Electoral Committee of the Chelm and Podlasie region was established, comprising: A. Vasynchuk (Chairman), S.

---

¹¹ APL, UWŁ, WSP, sygn. 2070, k. 38

¹² APL, UWŁ, WSP, sygn. 437, k. 8-9, 64-72

Makivka, P. Vasynchuk, Y. Voityuk, S. Lyubarsky, Y. Skrypa, D. Fedonyuk, E. Pasternak, P. Shutovsky, A. Vasylchuk, Y. Novosad, and Y. Budnik¹³.

The same committee soon appeared in Luts'k. His task was to coordinate the activities of the Ukrainian political forces of Volyn and Polesie. Soon, both committees united into a single Ukrainian Central Election Committee of the Chelm, Podlasie, Volyn, and Polesie. It was headed by S. Makivka, A. Vasynchuk, and J. Skrip. The committee included 12 representatives from the Chelm and Podlasie region and only four - from Volyn and Polesie (Пепра, 2015).

In order to unite the efforts of ethnic minorities in the election campaign, a Ukrainian-Belarusian bloc was created on July 25, 1922, to which representatives of the Russian population joined on August 7. At a conference on August 17, 1922, where Ukrainians were represented by A. Vasynchuk from the Chelm and M. Cherkavsky from Volyn (Пепра, 2015), representatives of the German and Jewish communities joined the existing bloc¹⁴ and decided to create a National Minority Block. The representative of the Jewish community I. Grunbaum chaired the block.

In parallel with the preparations for the election, another major event took place. On June 12, 1922, Lublin governor S. Moskalevsky registered a «Rusyn Charity Organization», called the «Native House» in the Chelm¹⁵. In this way, it was able to get out of the semi-legal position and officially conduct business.

During the election period, the organization played a leading role in the socio-political and cultural life of the Ukrainian population of the Chelm and Podlasie region. According to the charter, the city of Chelm and the Lublin district were the sites of the organization. The main goal was to provide material assistance to citizens of the Polish Commonwealth of Ruthenian (Ukrainian) Nationality. Secondary - cultural and educational activity, which consisted of the creation of reading rooms, libraries, theatrical performances, and concerts, etc.¹⁶

---

¹³ APL, UWL, WSP, sygn. 437, k. 68-69

¹⁴ Наше життя. – 1920. – 27 червня.

¹⁵ APL, Ridna Chata, sygn. 12, k.1-3

¹⁶ APL, Ridna Chata, sygn. 12, k.1-3a

The fact that the organization in practice used the Ukrainian language in its organizational, cultural and educational work is significant. Although the official seals of the company name were Polish and Rusyn.

Members of the organization, according to the charter, were divided into 3 groups: «honorary», «real» and «supporting». Those who made a large financial contribution to the activities of the company or earned it through their dedicated activities conferred the title of «honorary» members at the general meeting. Members of the company were required to pay a membership fee of more than 1,200 marks per year. Supporting members were required to pay a total annual membership fee of at least 500 marks. However, they did not have the right to vote at the general meeting, could not hold management positions, but could only fulfill certain responsibilities (for example, care for the poor, work in the reading room, etc.)¹⁷.

In August 1922, the establishment of branches of the company began in the Lublin district. This happened illegally because the first version of the charter, approved by the authorities, did not include articles that allowed the organization to establish and operate branches. In addition, the print of the magazine «Our Life» was restored, the first issue of which was published on September 5, 1922. It was edited by J. Voitjuk¹⁸.

The first general meeting of the «Native House» was held on October 1, 1922, chaired by A. Vasynchuk. The resolutions adopted included the following postulates: construction of their own bookstore in the Chelm, further development of the theatrical troupe, organization of cultural and educational meetings, periodical publication of a newsletter on the educational and cultural status of Ukrainians in the region, and a message to the local Orthodox Church asking for permission for meetings in the churches¹⁹.

The results of the elections, which took place on November 5 and 12, 1922, were successful for the Ukrainians of the Chelm, Podlasie, and Polesie. Candidates from the Ukrainian population won in all the constituencies where they ran, and A. Vasynchuk

---

¹⁷ APL, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, K.2

¹⁸ APL, UWŁ, WSP, sygn.555, k. 17-18

¹⁹ «Nasze Żyttja», 1922, nr.6, s.3

and Y. Voytyuk went on the general list. In district № 25 S. Makivka won, in which 22 thousand 947 voters voted. In the constituency № 26, the MP was P. Vasylchuk, who received 28 thousand 738 votes. In the district № 27 out of 28 thousand 461 the votes were won by Y. Skrip, and in the district № 28 by S. Lyubarsky, in favor of which A. Vasynchuk, who passed on the main list, gave way. V. Dmitriuk and S. Khrutsky were elected from the Polesie districts to the Sejm, and a specialty teacher, I. Pasternak, became a senator²⁰.

On the territory of the Volyn, Polesie and eastern counties of the Lublin district, the National Minority Bloc won 57.3% of all votes in the elections to the Sejm and 61.8% to the Senate (Зайцев, 1993). In Volyn, parliamentary mandates were won by 12 Ukrainians (Zaporowski, 2000). Instead, no Polish candidate was elected to parliament from these regions. In total, from the territory of Volyn, Chelm, Podlasie and Polesie according to the BNM list, 20 Ukrainians entered the Sejm and six - to the Senate (Szumyło, 2006).

In the last months of 1922, the «Native House» actively developed its activity. Ten branches have already been opened in the Lublin district. However, the local administration refused to register them because nothing had been said about affiliates in the previously adopted charter of the organization (Kuprainowicz, 1995). The management of the organization decided in the future to adopt the appropriate changes. On January 9, 1923, a meeting of the organization was held, and Anton Vasynchuk spoke about the course of affairs. It was discussed and approved the question of changes to the charter for the possibility of creating branches, and it was decided to change the official name from «Rusyn» to "Ukrainian"²¹. The Lublin governor repeatedly denied amendments to the charter permitting branches, but on October 6, 1923, he still registered the changes. This made it possible to spread political influences, centralize the socio-political life of the Ukrainians of the Chelm and Podlasie and mobilize them.

---

²⁰ «Nasze Zytta», 1922, nr 12, s.1

²¹ «Nasze Zytta» 1923, nr 3, s.3

On May 28, 1923, the next Ukrainian People's Congress of the Chelm and Podlasie region took place in the Chelm. Its participants analyzed the political situation, identified the main tasks of the current moment, considered organizational issues, discussed the situation in the educational, church, religious and economic spheres, and heard the reports of deputies of the Polish Parliament from the Ukrainian population of the region. A number of resolutions were adopted during the convention.

One resolution stated that the only democratic way to streamline the life of the Ukrainian people in Poland was to unite the territories of the Chelm, Podlasie, Polesie, Volyn and Eastern Galicia into a single administrative unit with national-territorial autonomy²².

Another resolution of the Congress created the Ukrainian People's Committee of the Chelm and Podlasie. It was meant to become a non-partisan political representation and the governing body of the Ukrainian community of the region. All counties were represented on the committee, and their number depended on the size of the Ukrainian population.

The main tasks of the committee were to open a network of Ukrainian public and private schools of various types and educational groups; to abolish the Temporary rules for the administration of the Orthodox Church in Poland; to return to the Ukrainians the churches that the authorities took control of during the absence of the Ukrainian population; the convening of the Local Orthodox Church, the Orthodox Church premises of Orthodox parishes liquidated by the authorities to Ukrainian charities; creating opportunities for Ukrainian children to study religion in Ukrainian language; construction of the Ukrainian People's House in Chelm (Makap, 2011).

Despite the unsatisfactory results of the Committee's activities, its creation is, undoubtedly, an important event in the political life and social mobilization of Ukrainians. It illustrated the desire for unification to solve the common problems of the Ukrainian population of the Chelm, Podlasie, Volyn, regardless of political affiliation and slogans. However, the political elite did not feel this desire and brought the idea to naught.

---

²² APL, UWL, WSP, sygn. 438, k. 87

On April 13, 1924, at the initiative of A. Vasynchuk, the consumer cooperative «Dobrobut» was established. As his representative, he spoke on the pages of «Our Life» about how to properly borrow from the Polish Peasant Bank, giving specific examples from life²³.

On May 11, 1924, A. Vasynchuk together with Ambassador Chumach were the organizers of the cooperative congress of Volyn, Chelm, Podlasie, and Polesie, in Luts'k. Vasynchuk proposed to create the Ukrainian National Bank²⁴. In addition, several decisions were made at the congress: creation of universal peasant credit and consumer cooperatives; establishment of regional links of cooperatives and banks; return of Volyn, Chelm, Podlasie and Polesie Economic Council to the life of 10 people who would be involved in the creation of the Ukrainian National Bank; compulsory cultural and educational work among members of cooperatives (Szumiło, 2006).

At the beginning of 1925, the «Native House» already had 600 members in branches in the southeastern districts of Lublin. The company also had its own library, which numbered 850 volumes. The capital of the organization was 2330 PLN, which were meant to spend on building people's house (Пєпра, 2014).

In 1925, a political issue in the society's activities intensified, which attracted the meticulous attention of the Polish authorities. Therefore, as early as May 31, 1925, branches were sent a reminder that according to the charter of the society, namely paragraph 5 of section II, members of the society could be «an unlimited number of persons of Rusyn nationality, citizenship of the Commonwealth of Poland, living in the city of Chelm and the Lublin district, except for minors, soldiers and sailors of the Polish army, students of scientific institutions and convicts». Branches were strongly advised to follow their members more closely and in no way interfere with the policy of threatening to close the branch (Пєпра, 2014).

On July 2, 1925, police reported to the Lublin governor that the «Native Home» had come under the influence of the Communist Party of Western Ukraine (CPWU). During the investigation, it was revealed that this process started with branches in

---

²³ «Наше життя» 1924, №34, с.2

²⁴ APL, UWL, WSP, sygn.1710, k 41

Włodawa and Hrubieszowski districts, where all participants were CPWU members. Hrubieszów County, the branch was generally opened only to be held under the auspices of the «Native House». The strengthening of the influence of the Communist Party on the branches of the «Native House» and the activity of the company was confirmed by the investigation by A. Vasynchuk (Пепра, 2014).

Thus, since 1925, the influence of the Communists on the activities of the society increased significantly, which made it lose its role as the center of mobilization of Ukrainians.

On January 15, 1927, the Ukrainian Economic Association was founded in Chelm. A. Vasynchuk was elected honorary president, but S. Pelech, a farmer from the village of Halychany, was engaged in the real leadership of the organization (Szumiło, 2006). Soon it became an important local center of the economic life of Ukrainians. In April 1927, based on the organization, there was already its own hardware store, tailoring services and a point of sale of agricultural fertilizers and building materials.

Center-right politicians convened the People's Congress of the Chelm on May 22, 1927. In his speech, the Sejm deputy A. Vasylchuk stated: «The Ukrainian club did not conduct a proper policy, achieved almost nothing. He split into parties and started an argument. The ambassadors leading the people under the red flags have been particularly damaging. They embarrass people and then, like M. Lutskevich, flee»²⁵.

The main purpose of the congress was to select the new People's Committee of the Chelm as the main institution and official representatives of all Ukrainians in the Chelm and Podlasie region²⁶.

The convention was held on May 22 at the Oasis Cinema Hall in the Chelm. Sejm Ambassadors A. and P. Vasynchuky, S. Khrutsky, S. Makovka, Senator E. Pasternak, and 150 delegates from the Chelm, Włodawa, Hrubieszow and Belogry counties arrived²⁷. Before entering the hall, cards were presented to attendees so as not

---

²⁵ Наше життя. – 1927. – 22 травня.

²⁶ «Sprawy Narodociowe» 1927, №21, s.280

²⁷ APL, UWL, WSP, sygn. 439, k.6

to let delegates suspected of cooperating with the Communist movement into the congress. This greatly annoyed S. Makovka and his associates²⁸.

A. Vasynchuk took the very first word. He said his policies were based on the support of Warsaw, not Moscow's support, «like some of those present,» and sought normal cooperation with the Polish government. He stated that he would continue to seek equal rights with the Poles for Ukrainians. In contrast, he spoke about the dire state of the economy, culture and education of Soviet Ukraine, summarizing the fact that there was in fact not the Ukrainian government but the Soviet²⁹. He further criticized Ukrainian politicians for «supporting the red flag rather than the yellow-blue» and called for loyalty to the Polish authorities. In the end, he suggested that all those present should rally before the parliamentary elections, which were about to begin³⁰.

In response to these statements, Ambassador S. Khrutsky attacked A. Vasynchuk, emphasizing his «treaty» position. S. Makovka called the speaker an impostor and a spy of the Polish authorities. In the future, the altercation between Makovka and Vasynchuk flared up more vigorously and came to a fight, but due to the clear superiority of Vasynchuk's side, it quickly ended³¹. They then proceeded to vote on the new members of the Committee. The new Ukrainian People's Committee of the Chelm and Podlasie region was chosen with the overwhelming number of votes (only 3 against)³².

After the elections to the Committee, the participants announced an economic report. Ways of organizing consumer and farmer cooperatives have been considered and the community has been urged to create such societies. Issues of Ukrainian self-government, schools, and church were also raised. At the end of the proceedings, A. Vasynchuk promised that the resolutions adopted on the painful issues of the

---

²⁸ APL, UWL, WSP, sygn. 439, k.6

²⁹ APL, UWL, WSP, sygn. 439, k.7

³⁰ APL, UWL, WSP, sygn. 439, k.7

³¹ APL, UWL, WSP, sygn. 439, k.11

³² APL, UWL, WSP, sygn. 439, k.11

Ukrainians of the Chelm and Podlasie region would be put into the hands of the Polish authorities and personally by J. Pilsudski³³.

The aforementioned resolutions have raised a number of political, self-governing, economic, ecclesiastical, cultural and school issues. Their main leitmotif was that «only by joining forces can Ukrainians achieve the development of cultural and educational life and economic prosperity». For this purpose, an active agitation was carried out in support of the Committee that had just been formed in organizing the participation of Ukrainians in local elections³⁴.

Due to the economic growth of the population of Chelm and Podlasie, it was encouraged to create farmers' trade, consumer, credit and other types of cooperatives. The newly elected Committee was entrusted with the creation of the Ukrainian National Bank in the Chelm³⁵.

In the ecclesiastical and educational field, the Polish government called for the return of all Orthodox shrines to the Ukrainians and the reduction of church taxes, and the Committee was instructed to push for the introduction of the Ukrainian language in schools and to develop a plan for private schooling. The congress also opposed the actual privatization of «Our Life» magazine by Ambassador Makivka and instructed the Committee to take back control of it³⁶.

This congress and its decisions and aspirations demonstrated that despite all political issues, the social mobilization of local Ukrainians was the key aspect of all gatherings and always resulted in beneficial decisions.

In the fall, the implementation of the previously adopted program of action began. Already on September 21, 1927, a general meeting of the Ukrainian People's Committee of Chelm and Podlasie took place. In addition to economic topics, which included the problem of further development of cooperative activities and the establishment of the Ukrainian National Bank, it was decided to try to open Ukrainian private schools and, most importantly, to build socio-political organizations in all

---

³³ APL, UWL, WSP, sygn. 439, k.12

³⁴ APL, UWL, WSP, sygn. 439, k.3

³⁵ APL, UWL, WSP, sygn. 439, k.3-4

³⁶ APL, UWL, WSP, sygn. 439, k.3-4

territories of the district. For this purpose, it was decided to hold a number of county congresses of people, at which the question of the creation of the Committees of the House of Commons had to be raised³⁷.

On October 9, 1927, the constituent assembly of the Ukrainian National Bank was held in the Chelm, which elected the leadership and the Supervisory Board, whose president was P. Vasynchuk. The bank was officially registered on October 27. Already in late October, the Vasynchuk brothers negotiated with German entrepreneurs from Lodz and the state on subsidies and subsidies for the bank³⁸.

In the years that followed, the Bank expanded its operations to the whole Chelm district and started expanding into neighboring regions. Due to its cheap loans, it was the only one that provided many local Ukrainians with the opportunity to start their own businesses at least once. In addition to economic activity, the bank was involved in the support of Ukrainian schooling and social and political life, due to which its popularity grew rapidly (Doroszewski, 2000).

During the years 1928-1930, the socio-economic situation intensified, especially because of the global economic crisis. There were constant speeches and protests by workers and peasants, dissatisfied with their position and the government's policy to overcome the Great Depression. The main form of workers' struggles continued to be strikes, during which requirements were predominantly economic: raising wages, introducing an eight-hour workday, social insurance, and so on. At the same time, there were increasing cases when the desperate unemployed seized state administrative institutions, magistrates and forcefully forced the administration to split the cash between the unemployed.

In this situation, the left and pro-Communist forces, which actively organize and participate in the strikes, decided to take advantage. They tried to turn social mobilization of local Ukrainians into military mobilization and began to create underground military units. In addition, the newly formed Organization of Ukrainian Nationalists joined the protests against Polish authorities. In the summer and autumn

---

³⁷ «Селянський шлях» 1927, №24, с.2

³⁸ APL, UWL, WSP, sygn. 1725, k.220

of 1930, the OUN organized about 2,200 actions covering 30 counties in Western Ukraine. The first branches of the OUN in the Chelm region arose in the neighboring with Galicia Tomashevsky and Hrubieszowski counties. In particular, on the territory of the Dolobychiv parish of the Hrubieszow county, one cell operated in the town center, three - in Honyatyn, one - in Pavlovichi, one - in Oschow (Perga, 2019).

Summarizing all the above we can say that in 1918-1930s social mobilization of Ukrainians of Chelm, Podlasie and Volyn regions was at very high level of self-organization. Because of it, many politics, social and economic issues of local Ukrainians were solved. At the end of 1920s left-wing and pro-communist politicians significantly increased level of protests against the central government and in the end turned social mobilization into military organization of local Ukrainians. In addition, nationalists also took advantage of the situation and began to create their own military units which took active part in World War II.

References and literature

1. Doroszewski, J. (2000). *Oświata w życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918-1939*. Lublin.
2. Haughton, G. (2002). *Community Economic Development*. Routledge: United Kindom for the Stationary Office by Albert Gait Ltd.
3. Perga, I. (2019). *The evolution of the social and political movements of Ukrainians in the Chelm and Podlasie regions in the first half of the 1930s and its impact on the state's mobilization potential*. History pages, 109-117.
4. Szumiło, M. (2006). *Antoni Wasyńczuk 1885-1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk*. Lublin.
5. Szumiło, M. (1999). *Działalność Antoniego Wasyńczuka w ukraińskim ruchu narodowym na Ziemi Chełmskiej i Podlasiu w latach 1919–1922*. Rocznik Chełmski.
6. Zaporowski, Z. (1989-1990). *Ukraińcy na Lubelszczyźnie 1918-1922*. Rocznik Lubelski.
7. Zaporowski, Z. (2000). *Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie*. Lublin.
8. Зайцев, О. (1993). *Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939)*. Український історичний журнал.
9. Макаp, Ю. (2011). *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Чернівці: Букрек.

10. Перга, Ю. (2014). *Діяльність українського товариства доброчинності «рідна хата» 1919-1930 рр.* Часопис української історії, 95-100.
11. Перга, Ю. (2015). *Становлення Антона Васинчука як політичного лідера українців Холмищини.* Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, 89-97.
12. Петрушенка, з. р. (2014). *Місцевий розвиток за участі громади : монографія : у 2 т.* Суми: Університеська книга.
13. Садовенко, А., Масловська, Л., Серeda, В., & Тимочко, Т. (2011). *Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник.* Київ.

Розділ 2

Криза лояльності та формування національної армії в контексті трьох російсько-українських воєн

Події 2014 року та розвиток військового конфлікту на Сході України демонструють ситуацію, яка по суті є відображенням результатів ще першої світової війни для української історії. Анексія Криму та наступні військові операції російських військ на українській території, включаючи використання громадян України для ведення війни, є здавна апробованою технологією. Хоча вони офіційно й визнавалися лише Антитерористичною Операцією (зараз – Операція Об'єднаних Сил), але в реаліях останніх років очевидним є характер українсько-російського протистояння як чергової, третьої українсько-російської війни.

Українська історіографія включає велику кількість праць, присвячених процесу формування та героїчній боротьбі української національної армії за незалежність. На відміну від класичних праць з військової історії, основним завданням даної статті є аналіз процесу перерозподілу людських ресурсів з солдатів імперських армій до національних збройних сил. Основною нашою гіпотезою виступає теза про те, що в реаліях існування великих попередньо підготованих армій в період загального військового обов'язку уряду не настільки важливо тренувати нові поповнення для армії, як перемогти у загальному змаганні за лояльність солдатів та цивільного населення (Верига, 1995; Горліс-Горський, 1935; Коваль, 2005; Ковальчук, 2006; 2007; Шанковський, 1958).

Метою даної статті є аналіз процесу формування та функціонування українських національних збройних сил в ключові для української історії останнього століття періоди.

Для початку хотів би більш конкретно визначитися з самим терміном «російсько-українська війна», зважаючи на те, що таке визначення можна застосувати до досить великої кількості конфліктів 20-21 століть. Перш за все

тут розглядаються військові конфлікти, які за певними формальними ознаками (наявність офіційного проголошення, міжнародного визначення як війни, офіційних прокламацій) вважаються міждержавними. У перших двох випадках іде мова про війни, офіційно проголошені між Українською Народною Республікою та Радянською Росією (5 грудня 1917 – 9 лютого 1918³⁹; 16 січня 1919 – 21 квітня 1920). У третьому випадку йдеться про міждержавний конфлікт Російської Федерації та України, який визнається агресією РФ міжнародною спільнотою (20 лютого 2014 – ...).

Будь-яка революція створює впродовж своєї активної фази органи управління, які, залежно від перебігу революції, починають ставати альтернативою попередній владі (Kubicek, 2008: 79-97). Основною метою революції часто є саме демонтаж старої владної системи і створення нових органів влади, які подекуди і повністю або частково змінюють саму структуру повноважень влади. Саме тому для більшості революцій характерне поняття «міжцарів'я» (interregnum) або ж «багатоцарів'я», коли на верховну владу паралельно претендує кілька осіб або політичних рухів. Такий час внутрішньої нестабільності та загальної кризи лояльності до влади характеризується виникненням великої кількості симпатій та антипатій, котрі у найбільш екстремальних умовах призводять суспільства до громадянських воєн. У даній статті ми намагатимемося продемонструвати ці процеси на прикладі формування національної армії.

В контексті революційного 1917 року в Російській імперії та наступної громадянської війни дана криза лояльності тривала впродовж кількох років. Загальноімперське незадоволення монархічною структурою влади було використане національними рухами імперії для того, щоб у 1917-1918 рр. створити автономні або ж незалежні держави, в тому числі і Українську Народну Республіку. З перших днів після революції національні осередки влади починають змагатися за солдатів, які могли б захистити новостворене національне представництво, проте роблять це з різною ефективністю.

---

³⁹ Дати до 13 лютого 1918 р. подаються за «старим стилем»

Основною метою даної статті є демонстрація важливості таких змагань для подальшого існування національних постімперських держав.

Другим завданням даної статті є відповідь на питання, сформульоване відомим дослідником радянської історії Річардом Пайпсом ще двадцять років тому – «Чому більшовики перемогли?» (Pipes, 1997: 41-62; Пайпс, 2005). Найбільш логічною відповіддю на дане питання буде те, що радянська влада, не зважаючи на сучасні симпатії чи антипатії, була найбільш ефективною у своїй боротьбі за владу. Українська Центральна Рада та уряд УНР не виказали достатньої зацікавленості у формуванні сильної національної армії практично до грудня 1917 р., коли вже почалась війна і не стало занадто пізно. Радянська влада, не зважаючи на робітничо-селянську ідеологію, ефективно використала давньоримський принцип «поділяй та владарюй» (*divide et impera*) і активно сприяла виникненню та розвитку різноманітних альтернативних Кисву органів влади на території України, які паралельно з УНР боролись за підтримку солдатів та в результаті цього послабили національний український центр.

Важливим завданням даного тексту виступає також необхідність привернути увагу до сучасності та пов'язати дві перші російсько-українські війни з третьою, адже імперська політика як Радянської Росії, так і РФ мало чим відрізняється, не зважаючи на майже століття, що розділяє ці збройні конфлікти.

Революції 1917 р. як передумова до російсько-українських воєн

На початку першої світової війни Російська імперія була абсолютною монархією на чолі з Миколою II. Незначні зміни в структурі державного управління, здійснені впродовж попередньої революції 1905-1907 рр., були скасованими, а імперія залишалась в стані національного та соціального напруження. Все це поєднувалось з прагненням асиміляції національних меншин, а у окремих випадках, зокрема стосовно православного населення, активно використовувалась уварівська концепція «православ'я, самодержав'я, народність», яка не бачила різниці між східнослов'янськими етносами (Karpeleer,

1991: 33-43; Saunders, 1985; Stauter-Halsted, 2001). Саме тому національно-визвольний рух окремих народів, в т. ч. українців, всіляко обмежувався, а більшість представників українського незалежницького або ж автономістського руху була змушена діяти в підпіллі або емігрувати. Процеси національного відродження були значно прискорені подіями першої світової війни, адже вона загалом посприяла подальшій кризі імперії. Усвідомлення того, що Росія не виграє війну, дало можливість різноманітним соціальним та національним рухам знайти популярність серед населення, що зрештою і призвело до революцій 1917 р. Відповідно до вислову Олександра Солженіцина, «революція була дитиною війни» (Sanborn, 2000: 280-283; Wildman, 1980: XVI).

Перша світова війна стала для багатьох країн світу можливістю випробувати на практиці систему загального військового обов'язку. Попередня підготовка до війни включала тренування новобранців та їх відправку в запас, що дозволило більшості європейських країн сформувати станом на 1914 р. мільйонні резерви попередньо підготованих солдатів. Саме завдяки цьому Перша світова війна і змогла протривати так довго, до моменту практично повного вичерпання людських ресурсів основних воюючих держав. Російська імперія запровадила загальний військовий обов'язок у 1874 р. і за 40 років функціонування даної системи підготувала мільйони солдатів (Benecke, 2006).

Основною рисою даної системи комплектування є універсальність виконання військового обов'язку, або ж його поширення на всіх без винятку чоловіків, які за станом здоров'я були придатними до служби. Внаслідок цього і українці Російської імперії відбували службу та становили значну частку підготованого рекрутського резерву, який використовувався в Першій світовій війні. Російська армія використовувала асимілятивну стратегію поповнення, відповідно до якої не менше, ніж три чверті будь-якого військового підрозділу мали складати представники офіційної нації, тобто суміші з православних білорусів, росіян та українців (Benecke, 2006: 72-74). Така система значно полегшувала боротьбу з національними рухами в армії, якщо імперська влада утримувала під контролем національні рухи інших східнослов'янських народів.

Загалом впродовж першої світової війни від 3 до 4 мільйонів військовослужбовців царської армії були українцями, що загалом складало до третини усієї маси військовослужбовців. Саме українські військовослужбовці та їх відданість тій чи іншій владі і стали основною передумовою до перемоги чи поразки претендентів на владу в Україні (Гаврилов та Кутузов, 1968: 145-158; Шанковський, 1958: 68-69).

В умовах загальної кризи управління відбувається Лютнева революція 1917 р., яка спричинила до першої загальної кризи лояльності населення Російської імперії. В контексті української ситуації цю кризу доцільно поділити на три основні рівні. Перший з них, імперський, пов'язаний з багатолітнім існуванням Російської імперії та її адміністративного апарату, був безпосередньо змінений в процесі революції – імперія перетворилась на республіку на чолі з Тимчасовим урядом. Другий рівень – національний, виникнення та розвиток українського національного руху та створення в Києві УЦР. Третій рівень – регіональний, на початковому етапі революційних подій був практично повністю затьмарений українським національним рухом. Практично одразу після виникнення УЦР починається суперництво між нею та Тимчасовим урядом за підпорядкування адміністративних установ на місцях, так само як і за лояльність військових підрозділів, які комплектувалися з територій, населених українцями (Tsoli, 2016).

Російська імперська армія станом на 1917 р. значним чином відрізнялася від добре організованої та дисциплінованої армії 1914 року. Проблеми з постачанням найнеобхідніших речей та харчів, загальна деморалізація, страх фронту серед солдатів лише сприяли розвитку революційних подій та падінню самодержавства в Росії. Відцентрові тенденції в армії були, мабуть, найвиразнішою рисою, що характеризувала рівень впливу імперського центру на ситуацію на місцях. Одна з перших постанов Лютневої революції, наказ №1 Петроградської ради солдатських та робітничих депутатів, давав солдатам право організовувати самоуправління та вирішувати будь-які нагальні потреби свого військового підрозділу шляхом демократичного голосування (*Войсковые комитеты*, 1982: 17-18; Wildman, 1980: 285-291, 332-334). Солдатські комітети

по суті відсторонили офіцерів від управління та намагалися в демократичних традиціях організувати життя військових підрозділів, що суперечило усім принципам військової дисципліни та субординації. На практиці солдати перетворилися на малокерований натовп, який виконував лише ту частину постанов верховного командування, яка була їм вигідною. В якості виправдання солдати завжди посилалися на Наказ №1, але «забували» про його шостий параграф, який закликав зберігати дисципліну та виконувати усі накази верховного командування. Імперська армія поступово розкладалась і зникла як організація до середини 1918 р. (*Войсковые комитеты*, 1982: 17-18, 152, 158, 210; Кизрин, 1931: 33; Шанковський, 1958: 63, 76).

Саме в таких умовах окремі підрозділи армії починають вирішувати і національне питання, намагаючись перейти від юрисдикції загальноімперської військової влади до підпорядкування новоствореним національним органам управління. В контексті українського національного руху – це процес українізації армії, часто стихійний рух українських солдатів, які починали використовувати українську командну мову, українські відзнаки та присягали на вірність УЦР. В такій ситуації УЦР нібито мала абсолютну підтримку з боку солдатських мас та була захищена від будь-якої військової небезпеки, адже мільйони українських солдатів могли одразу виступити на її захист (*Войсковые комитеты*, 1982: 158; Биковський, 1968; Ионенко, 1982: 80-84; Михутина 2007: 76). Водночас надто обережна позиція УЦР стосовно солдатів та намагання співіснувати з Тимчасовим урядом спричинили до виникнення численних конфліктів між УЦР та солдатами (Шанковський, 1958: 63-80; Woods, 2000). В червні 1917 р. більшість українізованих військових частин була відправлена на фронт щоб взяти участь у наступі російських військ, що принесло лише додаткові та безглузді втрати серед солдат. Внаслідок цього у липні 1917 р. відбувся навіть військовий заколот солдатів полуботківського полку, які звинувачували УЦР у надто поступливій позиції стосовно центрального уряду у Петрограді. Чисельність солдатів, які і далі залишалися вірними УЦР

зменшилась з 2 мільйонів до 70 тис. чол. до кінця 1917 р. (Ковальчук, 2007: 12; Шанковський, 1958: 69).

Загальна криза лояльності в колишній російській імперії лише погіршилась після чергової зміни влади в Петрограді в жовтні 1917 р. Більшовики з перших днів своєї влади намагалися повернути національні райони колишньої імперії під свій контроль, внаслідок чого до грудня 1917 р. продовжуються переговори радянського уряду з УЦР та новопроголошеною УНР. Небажання УНР приєднуватися до Радянської Росії призвело до офіційного оголошення війни, яка почалася 5 грудня 1917 р. (Ковальчук, 2007: 13-28; Михутин, 2007: 79, 84-85; Тинченко, 1996).

Впродовж першої російсько-української війни УНР була приречена на поразку, адже за кілька місяців існування на Південному Заході Росії української автономії не було зроблено практично нічого для того, щоб зберегти під контролем наявні резерви підготованих солдатів-фронтовиків. Офіційне рішення про створення армії УНР та її комплектування на добровільних засадах (за платню) 26 грудня 1917 р. було очевидно запізнiliм. Найбільш відомим епізодом даної війни є битва під Крутами 29 січня 1918 р. Не зважаючи на героїзм українських солдатів, які залишалися вірними УНР, більшовицька пропаганда дезорієнтувала більшість солдатів імперської армії та розпорошила їх між різними осередками влади, що претендували на їх лояльність (Любовець, Березовський, Бутко, Тищенко & Цимбал, 2013).

Успіх радянських армій впродовж першої російсько-української війни мав комплексні причини. В контексті даного тексту необхідно звернути увагу на те, що розвиток радянського наступу в Україні на межі 1917-1918 рр. співпав із подальшим розвитком кризи лояльності. Гасла негайного миру, які пропагувалися більшовиками, знайшли підтримку серед солдатських мас та призвели до прискорення стихійної демобілізації. Вона розпочалася ще в березні та досягла піку впродовж жовтня-грудня 1917 р. Офіційні постанови про демобілізацію було проголошено вже постфактум, як наприклад у Кавказькій

армії – лише 20 березня 1918 р. (*Войсковые комитеты*, 1982: 477-478, 530; Кизрин, 1931: 95,112).

Водночас створювалися паралельні адміністративні структури, які мали на меті появу альтернативних УНР адміністративних та локальних центрів. Перш за все, у захопленому радянськими військами Харкові 12 грудня 1917 р. було проголошено УНР (УНР Рад), аналогічну за назвою, але відмінну за суттю радянську республіку (Михутина, 2007: 100). Аналогічні альтернативні лояльності було перенесено і на регіональний рівень, де радянські республіки було створено в Одесі (Одеська Радянська Республіка), ще раз в Харкові (Донецько-Криворізька Радянська Республіка), Криму (Радянська Соціалістична Республіка Тавриди) (Дорошенко, 2002). Така криза лояльності, перенесена також на регіональний рівень, стала важливим компонентом вибору солдатів колишньої імперської армії. Єдина лояльність до УНР в Києві була підмінена іншими, як вищого, так і нижчого рівня, внаслідок чого перед кожним з солдатів поставало питання: яка влада є моєю, і за яку владу я згоден воювати? Відповіддю більшості солдатів першої світової війни стало «голосування ногами», коли ніхто не мав часу з'ясовувати численні обставини чи політичні програми, а намагався дістатися додому, де не був впродовж кількох років. Саме це і стало основною причиною провалу політики УНР з захисту своєї території.

Перша російсько-українська війна закінчилася шляхом міжнародних переговорів та тиску Німеччини на Радянську Росію. 9 лютого 1918 р. Центральні Держави підписали мирний договір з УНР, що тимчасово звільнило її територію від радянських військ. Наступна окупація території УНР військами Австро-Угорщини та Німеччини звільнила ці території від будь-яких радянських республік та сприяла черговій зміні влади в Києві, де УНР змінила УДГ Скоропадського (Михутина, 2007; *Національна та історична пам'ять*, 2013; Ореньчук & Нагірняк, 2007: 94-97; Тинченко, 1996)

Друга російсько-українська війна та втрата незалежності

Після короткої перерви у воєнних діях на території України, яка стала наслідком окупації, війна продовжилась. Окупаційний режим призвів до появи нової риси у військовій ситуації на території України – масивного та часто не координованого селянського руху, який називають Зеленим (Осипова, 2001: 94, 125-126, 295-302).

Впродовж 1917 р. українське селянство, зважаючи на ситуацію відсутності як цивільної, так і військової адміністрації, піддалося загальноімперським процесам розпаду та дезінтеграції. Через відсутність контролю солдати поверталися додому зі зброєю і часто використовували її для того, щоб переділити поміщицьку землю на місцях. Виникнення УДГ Скоропадського та прихід організованої воєнної сили призвів до контрзаходів щодо практики самовільного переділу земель, землю та майно в селян відбирали назад, а їх обкладали контрибуціями та використовували щодо них тілесні покарання (екзекуції). Це стало першим поштовхом до створення організованих загонів самооборони на місцях. Не зважаючи на спроби УНР контролювати даний рух та призначення нею емісарів (отаманів), в умовах нестабільності центральної влади місцеві часто не мали зв'язку з центром, а призначені отамани діяли на власний розсуд, подекуди ігноруючи постанови Києва з різних причин (Файзулін & Скальський, 2008). В окремих випадках отамани навіть виступали проти центральної влади (як наприклад отаман Волох), або ж влаштовували між собою криваві сутички для перерозподілу сфер впливу. Таким чином, на місцях створилися численні осередки влади, які охоплювали насамперед окремі регіони (Горліс-Горський, 1935; Лютий-Лютенко, 1986: 7). Чоловічі резерви таких регіонів переважно ставали недосяжними для республіканського центру УНР, адже вони використовувалися для потреб самооборони окремими отаманами.

Ситуація лише ускладнилася після евакуації німецьких військ з території України. Новостворена Директорія УНР намагається відновити контроль над територією України, але практично одразу паралельно їй відтворюється і

радянська державність (Ковальчук, 2006; Ковальчук, 2007: 29-34; Ковальчук, 2010). Крім УСРР з центром в Харкові на Правобережжі виникають осередки невеликих радянських республік, які об'єднували під своєю юрисдикцією кілька повітів або навіть сіл. За попередньою класифікацією, їх можна умовно назвати «червоно-зеленими» республіками, які опирались на місцеве населення та переважно були ворожими до УНР (наприклад, станом на січень 1919 р. – Меджибізька, Дерманська, Північно-Українська, Пашковецька, Спасівська та ін. «республіки») (Коваль & Завальнюк, 2002: 25).

Друга війна Радянської Росії проти УНР була офіційно проголошена 16 січня 1919 р., але насправді розпочалася набагато раніше, ще з листопада 1918 р. після початку евакуації німецьких військ. Її події були ускладнені активними бойовими діями з боку Білого руху, який розпочинав свій наступ з районів Всевеликого війська Донського (Ковальчук, 2006).

Основною рисою Другої війни стало зростання кількості регіональних лідерів, які часто були готовими воювати з будь-ким, хто намагався стати їхнім зверхником. Переважна частина селянства негативно ставилася як до Червоних через вилучення продовольства, так і до Білих через езекуції та контрибуції (Дорошенко, 1973: 41-42). Але для більшості селянства основною метою війни ставала тимчасова та ситуативна перемога, банальне вигнання ворогів за межі своєї округи. Будь-які інші масштабні військові дії, і тим паче надання УНР військових контингентів для війни на великих фронтах не були популярними (Верига, 1995: 101). З кожним кілометром віддалення від дому солдати втрачали бойовий дух та зрештою дезертирували (Коваль, 2005: 136).

В таких умовах Петлюра та Директорія УНР були позбавлені організованої підтримки серед населення, хоча на території України і діяв масивний повстанський рух. До нашого часу дійшло багато прізвищ та прізвиськ отаманів, котрі часто виступали у якості незалежних військових лідерів, чим ще раз зменшували шанси Петлюри на перемогу (Осипова, 2001: 295-302). Мільйонні військові контингенти колишньої імперської армії були розпорощеними між імперськими, національними та регіональними зверхниками, внаслідок чого

Радянська Росія як організована імперська структура рано чи пізно мала здобути перемогу (Верига, 1995: 101; Коваль, 1995: 136; Коваль, 2010: 48-49; Осипова, 2001: 337; Тютюнник, 2004: 116). В даному контексті на окрему увагу заслуговує постать Нестора Махна, носія анархістської ідеології та лідера, який об'єднав навколо себе практично всі території Українського Степу. Він воював з усіма своїми сусідами незалежно від їхньої ідеології, включаючи Петлюру, отамана Григор'єва, радянську владу, білих. Не зважаючи на постійні військові успіхи та ілюзорну незалежність, навіть він зазнав поразки і був змушений емігрувати, а підконтрольні йому території опинилися в складі УСРР.

На відміну від подій Першої війни, наявність такої великої кількості регіональних зверхників доцільно вважати вже не лише результатом радянської політики, але і неефективності адміністрування УНР як у 1918-1919 рр., так і в попередній період. Неможливість організувати контроль на місцях призвела в умовах революції до самоорганізації населення та висунула на перший план локальних лідерів. Коли ж Директорія намагалась якось використовувати свої території, зокрема і для поповнення армії, ці лідери вже відмовлялись коритись їй, що лише зменшувало авторитет УНР і в результаті призвело до того, що Петлюра перетворився за своїми функціями зі зверхника усієї держави на одного з багатьох отаманів, які боролися за владу. Після поразки Армії УНР повстанці більш-менш ефективно боролися проти радянської влади впродовж кількох років, але рано чи пізно були приреченими на поразку.

Друга російсько-українська війна протривала до 21 квітня 1920 р., дати підписання польсько-української угоди в Варшаві та інтернування армії УНР в Польщу. За результатами наступної радянсько-польської війни українські території потрапили до складу СРСР та втратили незалежний статус. Однією з основних причин поразки українських визвольних змагань даного періоду стала відсутність єдиної національної сили, яка б могла претендувати на лояльність усього населення (Дорошенко, 1973: 17, 41-42; Коваль, 2010: 41). Така ситуація в окремих випадках стала результатом деструктивної політики Радянської Росії зі створення на території України альтернативних демократично обраним

загальнодержавних та регіональних центрів управління. З іншого боку, це стало результатом неефективної політики українських адміністрацій УНР та Директорії (Коваль & Завальнюк, 2002: 25; Тютюнник, 2004: 79, 104; Woods, 2000). В результаті УНР не змогла ефективно протистояти Радянській Росії у двох російсько-українських війнах та не використала можливості залучення підтримки мас солдатів.

Історичні паралелі Третьої російсько-української війни.

На початку 2014 р. суспільний конфлікт в Україні був на переломному моменті свого розвитку. Експерти розділились у своїх оцінках перспектив даного конфлікту, проте практично жоден з них не пророкував його переходу в фазу активного військового протистояння з РФ (Магда, 2014; Пиховшек, 2014; Пришляк, 2014). В нашому контексті необхідно звернути увагу на розвиток Збройних Сил України (ЗСУ), які з 2014 р. і дотепер стали основним механізмом захисту українського суверенітету.

Після набуття незалежності у 1991 р. Україна успадкувала значну частину армії колишнього СРСР з її велетенськими матеріальними запасами. Крім того, Україна 1991 р., як раніше УНР, успадкувала також велетенські запаси тренуваних солдатів, адже СРСР була однією з країн, де загальний військовий обов'язок реалізовувався безперервно впродовж десятиліть і у повній мірі (Rakowska-Harmstone, 1990: 123-177). Зважаючи на важку економічну ситуацію 1990-х та неможливість ефективно використовувати усі компоненти радянського військового спадку, Україна поступово реалізовувала політику демілітаризації та скорочення обсягу своїх збройних сил. Такий напрямок військової політики лише посилювався після підписання Будапештського меморандуму 1994 р. та відмови Україною від ядерної зброї. Надалі Україна активно використовувала надлишковий військовий спадок СРСР інвестуючи доволі небагато в дану сферу.

2013 р. мав стати останнім роком функціонування загального військового обов'язку та початком переходу на добровільне комплектування армії в Україні.

У сфері підготовки резервів для можливої мобілізації Україна проводила ту ж саму політику на скорочення армії та щорічного призову. Впродовж 1990-х років у вжитку залишалась більш-менш повноцінна радянська система наборів по можливості всіх придатних чоловіків для дворічної служби. На жаль, інформація про щорічні набори даного періоду є закритою. Починаючи з 1998 р. державний апарат усвідомив, що така модель підготовки є занадто дорогою і був змушений навіть тимчасово призупинити призов через надлишкову кількість бажаючих пройти службу в армії. Починаючи з 1999 р. запроваджується щорічна квота на набір військовослужбовців на строкову службу, котра в хронологічній перспективі постійно скорочується, так само як і терміни підготовки резерву. Внаслідок цього щорічний контингент новобранців зменшився майже наполовину – з 101317 до 52100 осіб впродовж 1999-2011 рр. (*Про військовий обов'язок*, 1992; *Про припинення призову*, 1998; *Про звільнення в запас*, 1999а; 1999b; *Постанова Уряду*, 2011а; 2011b; *Про строки проведення*, 2015).

Прогнозована відмова від призовів була зупинена подіями першої половини 2014 року, анексією Криму та початком активних бойових дій на Донбасі. Дані події по-різному називаються оглядачами, проте якщо зібрати цілу низку як формальних, так і фактичних ознак, а також врахувати історичний досвід військових подій 1917-1920 рр., цей військовий конфлікт доцільно вважати Третьою російсько-українською війною. Початком війни необхідно назвати перші заходи з російської військової інтервенції та гібридної війни в Криму 20 лютого 2014 р. Одним із найважливіших її компонентів стала інформаційна війна, багато в чому спрямована на фрагментацію свідомості населення України та формування альтернативних загальнодержавних та регіональних лояльностей (*Analysis*, 2015; Davis, 2013).

Так само як і століття тому, російський імперський центр використав період міжцарів'я та безвладдя для того, щоб актуалізувати старі та нав'язати нові осередки влади, на які могло орієнтуватися українське населення. Найвищий їх рівень був представлений ностальгією за Радянським Союзом та симпатіями до РФ як його безпосереднього правонаступника. Другий рівень,

національні симпатії у загальноукраїнському форматі, був надзвичайно ускладненим подіями Революції Гідності, втечею Януковича, на якого певний період часу орієнтувалася РФ, а також існуванням напівлегітимного революційного уряду та специфічної посади в. о. президента, яку займав Турчинов. Даний період протривав до червня 2014 р. та нових президентських виборів. Третій рівень, регіональний, був пов'язаний з активною діяльністю сепаратистських рухів, які відмовилися визнавати владу Києва та намагалися утворити напів-автономні або ж незалежні державні утворення та легітимізувати свою владу на місцях. За підтримки РФ дана діяльність була успішною в Криму в березні 2014 р. та Донецькій та Луганській областях в квітні 2014 р. Спроби створити інші регіональні осередки влади, незалежні від Києва, мали місце і в інших регіонах, зокрема в Одесі в травні 2014 р.

Наводячи історичні паралелі та порівнюючи сучасну російсько-українську війну з подіями 1917-1920 рр., необхідно знову відзначити важливість політичних технологій для наступного існування української держави. Так само як і у 1917 р., створення альтернативи для усвідомлення населенням як «своїєї» влади було можливістю виграти у війні ще до того, як вона почнеться. Незалежність України, захищена переважно мобілізованими військовослужбовцями української армії, опиралась насамперед на резерви попередньо підготованих солдатів. Станом на березень 2014 р. українська мобілізація проти Росії торкнулась насамперед чоловіків, старших 40 років, котрі проходили підготовку ще в СРСР, так само як і тих, хто служив в українській армії впродовж першого десятиліття незалежності, коли набори новобранців все ще були масовими (30-40-річні чоловіки). В такій ситуації альтернативні лояльності подекуди ставали важливим викликом для частини потенційно мобілізованих. З одного боку, військовослужбовцям колишнього СРСР було важко прийняти рішення про війну проти безпосереднього його наступника – РФ. З іншого боку, мобілізація була значно ускладненою в регіонах, де влада Києва не користувалася популярністю і де регіональні симпатії були сильнішими, ніж патріотизм об'єднаної держави.

Револьюційні періоди в історії будь-якої держави завжди пов'язані з безладом, насильством та військовими конфліктами. Після революції настають дні, місяці, а подекуди – і роки безвладдя або багатовладдя, час виникнення та поєднання осередків влади та симпатій населення різного рівня. Приклади російсько-українських воєн демонструють ситуацію коли сторонні впливи та неефективність локального уряду призвели до загрози втрати державності. УЦР почала свою історію з підтримки 20 мільйонами населення та 2 мільйонами добре тренуваних ветеранів Першої світової війни, проте не змогла створити єдиної сильної лояльності для українського населення, в результаті чого програла.

Реалії Третьої війни демонструють актуалізацію старої технології фрагментації самосвідомості в умовах існування інформаційного суспільства. За своєю природою Третя війна є продовженням перших двох, і знову вона демонструє сильний виклик українській незалежності. Навіть маючи більше 20 років незалежної історії, Україна так і не усвідомила важливість формування сильної єдиної ідентичності, що і призвело до затяжної війни. Приклад українських солдатів, які подекуди отримували свої навички ще в СРСР, є демонстрацією названого процесу фрагментації свідомості та основною причиною сучасного ухиляння від відбуття військового обов'язку (мобілізацій) в умовах війни. Нова українська влада, не зважаючи на територіальні втрати, зберегла керованість над більшістю української території, але сучасні реалії демонструють ілюзорність цієї керованості та наростання нової можливої революційної ситуації, яка може призвести до нової фрагментації свідомості українців.

Практика використання загального військового обов'язку як системи комплектування збройних сил демонструє важливість боротьби за симпатії солдатів, яка стає особливо актуальною в революційні періоди української історії. Наведені приклади трьох російсько-українських воєн демонструють дану ситуацію та можливі її наслідки залежно від конкретних історичних умов.

Посилання та література

Законодавство

1. *Про військовий обов'язок і військову службу 1992 р. зі змінами і доповненнями.* Взято з: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>
2. *Про припинення призову громадян України на строкову військову службу від 17.06.1998 № 642/98.* Взято з: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/642/98>
3. *Про звільнення в запас (1999а) військовослужбовців та черговий призов громадян України на строкову військову службу в квітні – липні 1999 року від 16.03.1999 № 255/99.* Взято з: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/255/99>
4. *Про звільнення в запас (1999b) військовослужбовців та черговий призов громадян України на строкову військову службу в жовтні – грудні 1999 року від 02.09.1999 № 1103/99.* Взято з: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1103/99>
5. *Постанова Уряду від 2 березня 2011 р. (2011а) N 177.* Взято з: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/177-2011-%D0%BF>
6. *Постанова Уряду від 3 серпня 2011 р. (2011b) N 818.* Взято з: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/818-2011-%D0%BF>
7. *Про строки проведення чергових призовів, чергові призови громадян України на строкову військову службу та звільнення в запас військовослужбовців у 2015 році від 17.02.2015 № 88/2015.* Взято з: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/88/2015>

Опубліковані джерела

8. Hornykiewicz Th. (1966) *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. Bd. 1, Stand der ukrainischen Frage in der österreichisch-ungarischen Monarchie während des 1. Weltkrieges. Gründung eines unabhängigen ukrainischen Staates. Die Zeit der Zentralrada.* Publications of the W. K. Lypynsky East European Research Institute Philadelphia. Philadelphia: Berger.
9. *Войсковые комитеты действующей армии. Март 1917 – март 1918.* (1982). Москва: Наука.

Історіографія

10. *Analysis of Russia's information campaign against Ukraine: examining non-military aspects of the crisis in Ukraine from a strategic communications perspectives.* (2015). Riga: NATO Stratcom.
11. Benecke, W. (2006). *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich: die Wehrpflicht in Russland: 1874–1914*, Krieg in der Geschichte, 25, hrsg. S. Förster, B. R. Kroener, B. Wegner. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
12. Биковський, Л. (1968). *На кавказько-Турецькому фронті: спомини з 1916–1918*, Праці інституту дослідів Волині 18. Winnipeg-Denver.
13. Булгаков, М. (2004). *Белая гвардия*. Москва: АСТ.
14. Верига, В. (1995). *Листопадовий рейд*. Київ: Видавництво Олени Теліги.
15. Гаврилов Л. М., Кутузов В. В. (1968). *Истощение людских резервов русской армии в 1917 г.* Сидорова А.Л. (Ред.) *Первая мировая война, 1914–1918* (с. 145-158). Москва: Наука.
16. Горліс-Горський, Ю. (1935). *Холодний Яр*. Львів.
17. Davis, J. R. Jr. (2013). *Defeating Future Hybrid Threats: The Greatest Challenge to the Army Profession of 2020 and Beyond*. Military Review, September-October 2013, 21–29.
18. Дорошенко, Д. І. (2002). *Історія України 1917–1923 рр.*, 1., *Доба Центральної Ради*. Київ: Темпора.
19. Дорошенко, М. І. (1973). *Стежками холоднорярськими: Спогади, 1918–1923*. Philadelphia: M.I. Doroshenko.
20. Ионенко, И. (1982). *Солдатские массы в Октябрьской революции. По материалам Поволжья и Урала*. Казань: Издательство Казанского университета.
21. Kappeler, A. (1991). *Ein "kleines Volk" von 25 Millionen: die Ukrainer um 1900*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Beiheft 5 (1991), 33–43.
22. Кизрин, И. (1931). *Распад старой армии*. Воронеж.
23. Коваль, Р. (2005). *Багрянні жнива української революції*. Київ: Діокор.

24. Коваль, Р. (2006). *Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного Лісу*. Київ: Державна картографічна фабрика.
25. Коваль, Р. (2010). *Отаман Орлик: іст. нарис*. Київ: Стікс.
26. Коваль, Р. (2011). *Отаман Зелений: іст. нарис*. Київ-Полтава.
27. Коваль, Р., Завальнюк, К. (2002). *Трагедія отамана Волинця*. Київ: Діокор.
28. Ковальчук, М. (2006). *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння*. Київ: Темпора.
29. Ковальчук, М. (2007). *Війна з більшовицькою Росією за незалежність 1917–1920*. Київ.
30. Ковальчук, М. (2010). *На чолі Січових Стрільців: військово-політична діяльність Є. Коновальця в 1917–1921 рр.* Київ: Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи.
31. Kubicek, P. (2008). *The history of Ukraine*, Greenwood histories of the modern nations. Westport, Conn.: Greenwood Press.
32. Любовець О.М., Березовський О.М., Бутко С.В., Тищенко А.О., Цимбал І.В. (Упоряд.) (2013). *Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів*. К.: ДП НВЦ «Пріоритети».
33. Лютий-Лютенко, І. (1986). *Вогонь з Холодного Яру. Спогади*. Detroit: Hamtrack Printing.
34. Магда, Е. (2014). *Стратегемы для оппозиции*. UNIAN. Взято з: <http://yearago.unian.net/common/870363-strategyi-dlya-oppozitsii.html>
35. Михутина, И. (2007). *Украинский Брестский мир: путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской центральной рады*. Москва: Издательство «Европа».
36. *Національна та історична пам'ять*: 36. Наук. праць. (2013). Вип. 7. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети».
37. Ореньчук, О. Ю., Нагірняк, А. Я. (2007). *Брестський мир та його значення в історії української державності*. Вісник національного університету „Львівська політехніка” № 584, 94–97.

38. Осипова, Т. (2001). *Российское крестьянство в революции и гражданской войне*. Москва: Стрелец.
39. Пайпс, Р. (2005). *Русская революция*. Москва: Захаров.
40. Пиховшек, В. (2014). «Евромайдан», тупик. Что им делать дальше, не знает никто. UNIAN. Взято з: <http://yearago.unian.net/common/870003-evromaydan-tupik-chto-im-delat-dalshe-ne-znaet-nikto.html>.
41. Pipes, R. (1997). *Three “whys” of the Russian Revolution*. New York: Vintage Books.
42. Пришляк, Н. (2014). Євромайдан – пошук відповіді на питання «що робити?». УНІАН. Взято з: <http://www.unian.ua/common/871620-evromaydan-poshuk-vidpovidi-na-pitannya-scho-robiti.html>
43. Rakowska-Harmstone, T. (1990). “Brotherhood in arms”: the ethnic factor in the Soviet Armed Forces. In Dreisziger, N. Ethnic Armies. Polyethnic Armed Forces from the time of the Habsburgs to the age of Superpowers (pp. 123-157). Waterloo.
44. Sanborn, J. (2000). *The Mobilization of 1914 and the Question of the Russian Nation: a Reexamination*. Slavic Review 59, no 2, 267–289.
45. Saunders, D. (1985). *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies.
46. Stauter-Halsted, K. (2001). *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland 1848–1914*. London: Ithaca.
47. Тинченко, Я. (1996). *Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.)*. Київ-Львів.
48. Тютюнник, Ю. (2004). *Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр. Спомини*. Київ: Універсум.
49. Файзулін, Я., Скальський, В. (2008). *Перелоги української революції: Другий зимовий похід армії УНР*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги.
50. Шанковський, Л. (1958). *Українська армія в боротьбі за державність*. München: Дніпрова хвиля.

51. Tsoli S. (2016). *Lojaalsuskriis ja rahvusarmee formeerimine Ukrainas kolme Ukraina-Vene soja kontekstis*. Eesti sojaajaloo aastaraamat. Euroopa parast I maailmasoda: Rahvusriikide armeede sund impeeriumide varemetel. 2016 #6 (12), 164-194.
52. Wildman, A. K. (1980). *The end of the Russian Imperial Army: the Old Army and the Soldiers' Revolt (March – April, 1917)*. Princeton: Princeton University Press.
53. Woods, M. G. (2000). *The Russian Imperial Army Soldier in World War I: A Study of His Motivations from 1914–1916*. Retrieved from: <http://www.smhs.org/apps/classes/153548/assignments/> .

Розділ 4

Protecting the Conflict-Affected Population in Ukraine: A Responsibility of Government

Introduction

Five years of armed conflict in eastern Ukraine has led to yet another protracted displacement crisis, with no durable solution in sight for many of those affected by the world's ninth largest IDP population⁴⁰. About 1.6 million Ukrainian citizens are currently registered with the Government of Ukraine as 'internally displaced'. In total, some 4.4 million people affected by the crisis, of whom 3.4 million require humanitarian assistance and protection (OCHA 2018).

There are serious protection concerns that continue to affect some on a daily basis, including both displaced and non-displaced people. The shelling of urban areas and civilian infrastructure (including medical facilities and schools) means that 60% of the people living along the 457-kilometre 'line of contact' are affected by shelling regularly, and almost 40% are affected every day (OCHA 2018). Landmines and other explosive ordinances (UXOs) represent a hazard to many close to the line of contact. Food insecurity has doubled since 2016, with 1.2 million people food insecure, and there are escalating cases of multi-drug resistant TB, HIV, and even polio.

In the absence of a political solution, people's savings and their ability to cope have dwindled over the years. The elderly make up almost 30 percent of people in need and a disproportionate number have disabilities. Nevertheless, many struggle to access their pensions or social benefit payments, or have lost access altogether. The humanitarian crisis in eastern Ukraine is protracted and complex, but the response is severely underfunded and largely neglected by the international community. These protection concerns are exacerbated through inaction and lack of funding from the Government of Ukraine, as well as some policies enacted such as in relation to

---

⁴⁰ According to Ministry of Social Policy of Ukraine, 1 516 943 there were registered IDPs as of 16 July 2018. Available at: <https://www.msp.gov.ua/news/15599.html>

checkpoints and access to pensions. This paper will examine these issues in more depth before looking at some of the responses of the Government of Ukraine.

People of concern

An internally displaced person is defined in Ukrainian law as ‘a citizen of Ukraine, a foreigner or a stateless person who legally stays within the territory of Ukraine and may reside in Ukraine on the permanent basis, who has been forced to leave his/her place of residence as a result of negative consequences of the armed conflict, temporary occupation, widespread violence, infringement of human rights, and natural or man-made emergencies or in order to avoid the same.’⁴¹ Typically, displaced people encounter multiple losses and restrictions in relation to: civil documentation; freedom of movement; access to shelter; property rights; socioeconomic opportunities; voting right; lack of information and support; and access to pensions and social assistance.

However, in Ukraine vulnerability, hardship and the need for humanitarian assistance are largely dependent upon location rather than displacement status as such: the worst affected are those residing close to the contact line, whether they are registered as IDPs or not. Those displaced from eastern Ukraine and Crimea represent a cross-section of society in terms of socio-economic status. However, for those living close to the line of contact, most live without a secure and adequate source of income and are impoverished. Despite this, many continue to live in these insecure areas because they can less afford to live elsewhere. Over 200,000 displaced people are thought to have returned to their homes having been displaced for up to two years – mainly because they could not afford housing costs elsewhere and due to the lower cost of living overall in NGCA, as well as to rejoin family members. Many of those affected, are already amongst the most vulnerable in society: those on low incomes with few assets or livelihood opportunities; the elderly; and people with disabilities. Their plight

---

⁴¹ Law of Ukraine “On Ensuring Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons” No. 1706-VII, 20 October 2014), *Handbook for the Fundamental Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons*. Available at: <https://reliefweb.int/report/ukraine/handbook-fundamental-rights-and-freedoms-internally-displaced-persons-enuk>

is all the more difficult as a consequence of restrictions imposed by both GoU and the *de facto* authorities in the NGCA.

Checkpoints

Every month, almost one million Ukrainians cross the ‘line of contact’ between the government-controlled areas (GCA) and the non-government-controlled areas (NGCA), mainly to access goods and services. Many of those crossing the line of contact do so in order to claim their social assistance and pension payments. While the line of control is not an international border, it bares many of the hallmarks of one: tight security, identity checks, and restrictions on the type and quantity of goods people are permitted to carry. Nevertheless, the profile of the 30,000 people crossing the line of control every day is not typical of a border crossing. Many are elderly or have special needs, and are making the journey precisely because they are vulnerable and thus in need of their assistance payments.

The limited number of checkpoints restricts the freedom of movement at the line of contact, compelling many vulnerable people to travel long distances, and detrimentally affecting their daily lives. There are frequently long queues at the checkpoints and people often wait many hours before being allowed to cross. This puts people at increased risk, as checkpoints are insecure areas targeted for shelling, and time spent there should be minimized. Those waiting at checkpoints have access to only limited and basic services, such as drinking water, latrines, weather shelters, and medical care. This exacerbates the hardship experienced by people that are vulnerable and have specific needs, such as those with limited mobility (especially older people) and mothers with children. The widely reported mistreatment of people at checkpoints by border patrols - including extortion, humiliation, and verbal abuse - further adds to the resentment people feel towards the Government in Kyiv, and thus further feeds the conflict. While some improvements were made over the past two years, serious restrictions remain.

Pensions

As a result of restrictions introduced by the GoU in 2014 and further measures in 2016, some 560,000 retired and elderly people residing in the NGCA lost access to their pensions (UNHCR 2017). Those residing there that were receiving social assistance lost access to those payments as well. People living in the NGCA are required to register as IDPs with the Ukrainian authorities in order to continue to access their pension benefits. Many of those affected depend upon pensions and social assistance as their sole or principal source of income. In order to have these payments reinstated, people living in the NGCA are required to register as IDPs. Unlike other pensioners in Ukraine, IDPs must re-affirm their residency on a regular basis in order to continue receiving payments. Pension payments not only provide a vital source of income to individuals and their households in the NGCA, but they also support the wider local economy (UN 2018).

The negative impacts are compounded by the increase in the number of households relying on pensions and social benefits, especially in the buffer zone on either side of the line of contact. This is probably, at least in part, due to lower employment rates as a result of disruption to markets between the GCA and NGCA. In addition, the de facto authorities maintain severe restrictions on humanitarian operations in the NGCA, including some humanitarian actors being expelled and the mandatory ‘registration’ of others. Overall, most of those residing in the NGCA are socio-economically worse off than those in the areas controlled by the government.

Government response

The issue of checkpoints and pensions are interconnected in that they compound one another in their impact upon the most vulnerable living close to the line of contact, and we will return to this issue in relation to government policies shortly. However, these are not the only issues that negatively impact on the lives of those affected by the conflict. The GoU has made significant progress in establishing a normative framework that protects the rights of IDPs and addresses the specific concerns they experience. In

particular, this has been realized through the work of the Ministry for Temporarily Occupied Territories and Internally Displaced Persons of Ukraine (MTOT), which was established in April 2016; but was incorporated into the Ministry for Veterans Affairs in September 2019. According to its official mandate, the main responsibilities of the MTOT were in the following areas: policy preparation; activities related to recovery and peace-building; supporting the wellbeing of IDPs management; and humanitarian response. In accordance with its mandate, MTOT was the public authority that ‘shapes and implements state policy in relation to internally displaced persons, rehabilitation and peace building in areas affected by conflict, and the reintegration of the temporarily occupied territories of Ukraine’.⁴²

MTOT played a role in drafting some 30 Regulations and Resolutions that have subsequently been approved by the Cabinet Ministers of Ukraine. The explanatory notes to many of these Resolutions and Regulations make frequent reference to the Guiding Principles on Internally Displaced Persons. In particular, they reference Principle 1, relating to equality in access to rights and freedoms between IDPs and non-IDPs; and Principle 5, which is concerned with obligations in international human rights and humanitarian law aimed at preventing and avoiding displacement.

The GoU’s approach to draw extensively upon the Guiding Principles premised on the notion that compliance with them – as well as other international laws and standards - facilitates a common approach and understanding with international partners, given that they were written based upon the experience of numerous countries over many years. The GoU has also sought to draw from the examples of legislation introduced by specific countries through bilateral partnerships aimed at learning lessons. For example, the experience of Georgia in the provision of temporary housing for IDPs (mechanisms of distribution/allocation) informed the approach of the GoU.

MTOT also achieved some successes with respect to reform at checkpoints and in relation to pensions. MTOT was the only government ministry to forcibly advocate for pensions to be paid to all Ukrainians, including those residing in or near

---

⁴² Resolution 376, adopted by the Cabinet of Ministers on 8 June 2016.

the NGCA. In early July 2018, the residence verification system for IDPs was abolished, following a successful lawsuit in the Kyiv Administrative Court of Appeals launched by the Ukrainian Helsinki Human Rights Union (UHHRU) against the Cabinet of Ministers of Ukraine. However, the payment of pensions and social assistance to all Ukrainians in accordance with this legal ruling, which is ultimately the responsibility of the Ministry of Social Policy of Ukraine, has still not been enacted. Many of the improvements in services provision at checkpoints from 2017 were as a result of activities carried out by MTOT in partnership with donors and humanitarian actors.

The implications remain unclear of the recent incorporation of the roles, responsibilities and remaining staff of MTOT within the Ministry for Veterans Affairs. While criticism was leveled against MTOT, and perhaps some justifiably, it is difficult to contest that it stood strongest - and often alone in Government - in its struggle to defend the rights of IDPs and other conflict-affected people, and to ensure that these rights conformed with international legal standards and norms, as well as domestic ones. Much of these laws and policies in relation to protecting the rights of IDPs and addressing their integration needs that were drafted by MTOT were confirmed by the Cabinet of Ministers and thus official government policy. But there was a failure of government to provide the political and financial support required.

References and literature

1. OCHA (2018) «*Humanitarian Needs Overview 2018*», Humanitarian country Team, Ukraine. Available at: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-humanitarian-needs-overview-2018-enuk>
2. UN (2018) «*Pensions for IDPs and persons living in the areas not controlled by the Government in the east of Ukraine*», Briefing Note, July 2018.
3. UNHCR (2017) «*Thousands in eastern Ukraine lose access to pensions*», UNHCR. Available at: <https://www.unhcr.org/uk/news/stories/2017/6/59396b6d5/thousands-eastern-ukraine-lose-access-pensions.html>

Розділ 4.

Підвищення мобілізаційного потенціалу як напрям інформаційно-правової політики України

Актуальність даного дослідження полягає у необхідності підвищення мобілізаційного потенціалу в умовах наявності збройного конфлікту на Сході України. Виділення інформаційної складової процесу мобілізації є малодослідженим напрямом. Прогалини в даному сегменті знань можуть бути фактором спричинення значного спаду мобілізаційного потенціалу. Для попередження цього негативного явища існує потреба в активізації політичної мобілізації населення. Це є запорукою успіху, адже підвищення мобілізаційного потенціалу можливе лише через розвиток людського капіталу.

Основною метою дослідження, що було реалізовано в рамках проекту «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України» є виокремлення аспектів підвищення мобілізаційного потенціалу в межах інформаційно-правової політики України, виявлення в ній перспектив та передумов розвитку людського капіталу через вдосконалення підходів до формування стратегічного наративу та підвищення ефективності стратегічних комунікацій. Реалізація цього завдання можлива через формування у населення відчуття громадянського патріотизму, зокрема, шляхом популяризації та підвищення якості національно-патріотичного виховання.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають між державою та потенційним суб’єктом мобілізації.

Предметом дослідження є інформаційно-правові передумови ефективної мобілізації.

Наукова розробленість. Дослідженням ключових напрямів інформаційної та інформаційно-правової політики займалися Виноградова Г. В., Дзьобань О. П., Іванченко Ю. М., Ільченко Н. М., Конах В. К., Пилипчук В. Г.,

Почепцов Г. Г., Синєокий О. В., Соснін О. В., Чукут С. А. тощо. Дослідження сконцентовано на окремих аспектах мобілізації, які було розкрито із застосуванням українських законодавчих актів, а також виходячи з напрацювань таких науковців як Іванченко В. А. та Грінєнко О. І. та інші.

Неможливо не погодитись з тим, що інформація в сучасному світі стає стратегічним ресурсом на рівні з енергією чи корисними копалинами. За ступенем споживання цього стратегічного ресурсу нині у світі оцінюється ступінь розвинутої країни, її економічний та політичний потенціал (Іванченко, 2020). Саме тому формування чіткої інформаційно-правової політики є першочерговим завданням юридичної науки. Мобілізаційний потенціал держави можливо реалізувати лише встановивши чіткі напрями такої політики, усвідомлюючи основний наратив стратегічних комунікацій держави з населенням. Пропонуємо встановити основний зміст поняття інформаційно-правової політики задля окреслення конкретного взаємозв'язку стратегічного наративу та рівня мобілізаційного потенціалу.

Поняття стратегічного наративу визначено чинною Доктриною інформаційної безпеки і передбачає, що це спеціально підготовлений текст, призначений для вербального викладення у процесі стратегічних комунікацій з метою інформаційного впливу на цільову аудиторію. Стратегічні комунікації, у свою чергу, розглядаються як скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави.

В сучасній науковій доктрині існують поняття «інформаційна політика держави» та «державна політика розвитку інформаційного суспільства», які можуть помилково ототожнюватися. Зазначимо, що друге є інтеграційною частиною першого, оскільки включає в себе лише напрями формування нових підходів до реалізації прав у інформаційному суспільстві, в той час як інформаційна політика держави охоплює цілий комплекс заходів, у тому числі безпекових.

Розглядаючи явище новацій у праві Матвєєва Л. Г. зазначає: «неминучою є юридикація електронних соціальних відносин, навіть ширше – поведінки в кіберпросторі або віртуальної правової поведінки» (Матвєєва, 2015). Механізм реалізації державної політики повинен бути спрямованим на досягнення конкретних цілей (розв’язання соціальних суперечностей) шляхом впливу на конкретні фактори (елементи управління та їхні зв’язки) (Ільченко, 2007).

Зараз Україні вкрай потрібна науково обґрунтована та дієва загальнонаціональна інформаційно-правова політика, особливо коли мова йде про військову сферу. Довгострокова стратегічна мета цієї політики – формування в Україні відкритого інформаційного суспільства шляхом ефективного забезпечення інформаційної безпеки на внутрішньодержавному й міжнародному рівнях (Дзьобань & Пилипчук, 2011). Соснін О. В. тісно пов’язує інформаційну політику з процесом інформатизації як глобальним процесом, який впливає на більшість сфер суспільної діяльності (Соснін, 2003).

Загалом, під «політикою» розуміють «сферу взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів та потреб» (За ред. О. В. Бабкіної., 1998). Почепцов Г.Г. акцентує увагу на тому, що з усіх аспектів інформаційної політики особливої уваги варто приділяти ІБ (Почепцов & Чукут, 2006). Набруско В.І. зазначає, що державна інформаційна політика – це передусім національна інформаційна самодостатність і можливість реагувати мобільно й наступально як на внутрішні соціально-економічні виклики, так і на різного характеру зовнішні загрози (Набруско, 2020). Також її розглядають як сукупність основних напрямів і способів діяльності держави з одержання, використання, поширення та зберігання інформації (Синєкокий, 2020). Державна інформаційна політика – це регулююча діяльність органів державної влади, спрямована на розвиток інформаційної сфери суспільства, яка охоплює всю сукупність виробництва і відносин пов’язаних зі створенням, зберіганням, розповсюдженням, передачею інформації у всіх її видах та всіма засобами масової інформації (Конах, 2020).

Виноградова Г.В., розкриваючи зміст державної інформаційної політики, розглядає її як сукупність напрямів і способів діяльності держави з одержання, використання, поширення та зберігання інформації (Виноградова, 2006).

Однак зараз більш доречно розглядати інформаційно-правову політику як сукупність намірів і засобів її реалізації, звертаючи увагу й на інші об'єкти необхідної охорони в інформаційній сфері, окрім інформації як такої. В даному випадку доречно зауважити на потребі управління інформаційною сферою життєдіяльності суспільства та процесів, що в ньому відбуваються з точки зору захисту суспільної та індивідуальної свідомості. Зокрема, Пашкова В. С. підкреслює, що політичне управління інформаційною сферою впливає на шляхи, якими окрема особа і суспільство в цілому робить політичний, економічний та соціальний вибір (Пашкова, 2000).

Отже, національна інформаційно-правова політика – це стратегічний напрям, що проявляється при використанні інститутів публічної влади, спрямований на забезпечення та розвиток інформаційної сфери суспільних відносин, становлення інформаційного суспільства та пов'язаний, зокрема, із будь-якими діями щодо конкретних відомостей при застосуванні всіх можливих способів та засобів, а також забезпечення безпекового аспекту існування та взаємодії людини, суспільства та держави в процесі реалізації їх значущих інформаційних інтересів та потреб. При цьому безпековий аспект інформаційно-правової політики розглядається не тільки в суто інформаційній, однак і у військовій сфері. Мобілізаційний потенціал, при цьому, є невід'ємною складовою останньої.

Період після Євромайдану ознаменувався серйозними зрушеннями щодо формування та провадження інформаційної політики, зокрема щодо діяльності Міністерства інформаційної політики України у сфері забезпечення інформаційного суверенітету нашої держави та поширення суспільно важливої інформації, про що йдеться у однойменному Положенні⁴³. Зазначимо, що

---

⁴³ Положення про Міністерство інформаційної політики України: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 14.01.2015. №2. URL: <http://mip.gov.ua/documents/7.html>.

існувала серйозна критика з приводу формування даного органу з боку представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ Дунї Мятівич. Вона зазначала, що дана ініціатива є загрозою свободі медіа в Україні. Однак, як показує аналіз щомісячних звітів Міністерства, його діяльність покликана реалізовувати фактичну протидію зовнішній пропаганді та створювати і пропонувати відповідні законодавчі ініціативи, а не ініціювати утиски діяльності медіа.

Так, наприклад, 5 травня 2015 року відбулося установче засідання Громадської ради при Міністерстві інформаційної політики, чому передувало слухання в Комітеті з питань свободи слова та інформаційної політики з питань законодавчого забезпечення мобілізації культурного потенціалу суспільства на боротьбу з тероризмом і сепаратизмом. Такі заходи є одним із можливих проявів політичної мобілізації, що в даному випадку реалізується за сприяння Міністерства інформаційної політики.

Отже, потребою сьогодення є формування інформаційно-правової політики з урахуванням специфіки суспільних та національних інтересів, дотримання балансу між ними, особливо у сфері гарантування та забезпечення інформаційної безпеки людини. Взаємна узгодженість заходів інформаційно-правового забезпечення та захисту є запорукою успішної інформаційно-правової політики, яка має врахувати всі аспекти розвитку інформаційного суспільства, особливо з огляду на його динамічність.

Відповідно до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 № 3543-ХП⁴⁴, мобілізація – це комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту - на організацію і штати воєнного часу.

---

⁴⁴ Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію : Закон України № 3543-ХІІ від 21.10.1993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>

Предметом правового регулювання мобілізаційної підготовки та мобілізації є відносини державних органів та органів місцевого самоврядування щодо здійснення ними мобілізаційної підготовки та мобілізації і виконання громадянами військового обов'язку (Іванченко В. А., 2017). При цьому, мобілізаційна підготовка згідно ст. 1 вищезгаданого закону це «комплекс організаційних, політичних, економічних, фінансових, соціальних, правових та інших заходів, які здійснюються в мирний час з метою підготовки національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та Державної спеціальної служби транспорту (далі - Збройні Сили України, інші військові формування), сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій до своєчасного й організованого проведення мобілізації та задоволення потреб оборони держави і захисту її території від можливої агресії, забезпечення життєдіяльності населення в особливий період». Доречно включити в цей перелік аспекти національно-патріотичного виховання задля уникнення фрустрації населення на етапі виникнення реальної потреби зі здійснення заходів мобілізації.

Деякі науковці роблять акцент на інших складових мобілізаційного потенціалу. Так, Грінченко О. І. зазначає, що на матеріально-технічне забезпечення військових формувань у мирний час та особливий період негативно впливає ряд факторів, серед яких, наприклад, банкрутство, ліквідація підприємств-виконавців із мобілізаційними замовленнями; незабезпеченість підприємств-виконавців мобілізаційних завдань (замовлень) матеріальними цінностями мобілізаційного резерву для розгортання виробництва, надання послуг; відсутність практики організації виробництва в мирний час у рамках державного оборонного замовлення продукції, яка передбачена для масштабного забезпечення потреб оборони в особливий період (Грінченко, Кутовий, & Шапталенко, 2018).

Неспроможність або часткова неспроможність держави забезпечити цілком передбачувані потреби представників військової сфери також негативно впливає на зміцнення мобілізаційного потенціалу в країні. Більше того, концентрація суспільства на негативних факторах щодо застосовуваних заходів в оборонній галузі, що реалізується не в меншій мірі завдяки медіа знижує рівень обороноздатності, особливо впливаючи на моральний дух мобілізованих. Адже саме це є вирішальним при визначенні рівня боєздатності військових сил.

Заходи національно-патріотичного виховання закладають фундамент для підвищення мобілізаційного потенціалу, втім, погоджуючись з вище окресленими проблемами матеріально-технічного забезпечення військових формувань як у мирний час, так і в особливий період зазначимо, що моральний дух військових є лише компонентом ефективності та боєздатності, а отже інші фактори не повинні залишатися поза увагою. Втім, метою даної статті є саме пошук та відображення тих морально-етичних та національно-патріотичних засад суспільства, які формують громадську думку, правову позицію щодо держави і громадянина в ній, що тягне за собою не тільки права, а й обов'язки. Досить часто, кореспондуючі обов'язки в науковій доктрині розглядають з позиції того, що має зробити держава для реалізації певних прав громадянина. Наприклад, право на освіту чи право на медичну допомогу може бути реалізовано в повній мірі тільки, якщо держава створить певні умови для цього, тим самим виконуючи свій обов'язок, що кореспондує даним правам.

Пропонуємо через таку саму призму розглянути й обов'язки громадянина, зокрема, військовий обов'язок, адже він може бути реалізований в повній мірі тільки за рахунок створення державою умов для цього. Якщо повернутись до інформаційно-правової політики, то мова йде не лише про інформування мобілізованих та їх рідних щодо стану здоров'я та безпеки мобілізованих, однак й про інформацію щодо самого процесу мобілізації. Звичайно, це не має виключати збереження військової таємниці у випадку виникнення такої необхідності, втім зловживання в цій сфері унеможливило реалізацію особою своїх прав. Нагадаємо, що особливий період робить можливим обмеження

деяких прав людини. Через це підвищується ризик нехтування ними, а тому розробка механізму забезпечення та захисту прав людини в особливий період, в тому числі, коли йдеться про права мобілізованих є найвищою ознакою цивілізованості та демократичності, де людина, її життя та здоров'я, недоторканість та безпека є не декларативною, а справжньою цінністю.

На нашу думку, ефективність процесу мобілізації в розумінні законодавця можлива лише у випадку, якщо її підґрунтям є системне формування засад політичної мобілізації. Як доречно зазначають деякі науковці, за допомогою мобілізації громадяни отримують можливість виконувати нові політичні ролі та долучатися до нових форм політичної соціалізації (Deutsh, 1964).

Політична мобілізація є реальною у випадку реалізації державою заходів національно-патріотичного виховання. В Україні наразі існує Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України від 18.05.2019 № 286. Окрім цього, діє Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2017-2020 роки» від 18 жовтня 2017 р. № 743-р.

Звернувшись до положень чинної Стратегії національно-патріотичного виховання (далі - Стратегія), затвердженої Указом Президента України з'ясовуємо, що даний вид просвітницької діяльності є невід'ємною складовою забезпечення національної безпеки України. Стратегією було визначено потребу «подолання імперсько-тоталітарних рудиментів у суспільній свідомості та зумовлених русифікацією, нищенням української духовно-культурної спадщини та історичної пам'яті розбіжностей в уявленнях про історичне минуле, зокрема про тоталітарну добу, голодомори і політичні репресії».

Враховуючи вищезазначене вважаємо, що ядром підвищення мобілізаційного потенціалу є формування активної громадянської позиції (громадянського патріотизму), прояв якої можливий через політичну мобілізацію шляхом утвердження національної ідентичності громадян на основі

духовних цінностей Українського народу та національної самобутності. Це можливо з урахуванням розвитку та поширення суспільно-державницьких та духовно-моральних цінностей Українського народу через формування національно-патріотичного світогляду, іншими словами, окреслення національно орієнтованого стратегічного наративу в межах інформаційно-правової політики держави.

Посилання та література

1. Deutsh, K. W. (1964). *Social Mobilization and Political Development. Comparative Politics*. Toronto: Ed. by Eckstein H., Apter D.E.
2. Виноградова, Г. В. (2006). *Правове регулювання інформаційних відносин в Україні*. Київ: Видавництво «Юстиніан».
3. Грінченко, О. І., Кутовий, О. П., & Шапталенко, М. І. (2018). *Сучасні проблеми мобілізаційної підготовки і мобілізації оборонного сектору національної економіки та шляхи їх розв'язання*. Зб. наук. пр. Центру воєн.-стратег. дослідж. Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняхівського., Київ.
4. Дзьобань, О. П., & Пилипчук, В. Г. (2011). *Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: Монографія*. Харків: Майдан.
5. За ред. О. В. Бабкіної. (1998). *Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: Видавничий центр «Академія».
6. Іванченко, Ю. М. (17 01 2020 р.). *Сутність, головні напрями та способи державної*. Отримано 3
<http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/philo/05ijmipu.pdf>.
7. Іванченко, В. А. (2017). *Недоліки законодавчих актів, якими урегульовано відносини у сфері мобілізації*. Прикарпатський юридичний вісник., 53-57.
8. Ільченко, Н. М. (2007). *Деякі аспекти формування механізму реалізації державної політики України в галузі засобів масової інформації*. Державне будівництво.
9. Конах, В. К. (7 12 2020 р.). *Національний інформаційний простір України: проблеми формування та державного регулювання. Аналітична доповідь*. Отримано з http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_table/1119_dop.pdf.
10. Матвеева, Л. Г. (2015). *Новачія як вияв транзитивності у праві*. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки., 27-30.
11. Міністерство інформаційної політики України. (12 12 2019 р.). *Положення про Міністерство інформаційної політики України: затв. Постановою*

- Кабінету Міністрів України від 14.01.2015. Отримано з <http://mip.gov.ua/documents/7.html>.*
12. Набруско, В. (2012). *Парадокси та реалії національного інформаційного*. Отримано з <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2012-04-15/71231>
  13. Пашкова, В. С. (2000). *Інформаційна політика і бібліотека. Бібліотека і влада*. Збірник статей до Міжнародної науково-практичної конференції, (сс. 4-16). Київ.
  14. Почепцов, Г. Г., & Чукут, С. А. (2006). *Інформаційна політика: Навч. посіб.* Київ: Знання.
  15. Синєокий, О. В. (2012). *Інформаційне право України та електронне право високих технологій*. Отримано з www.nbuv.gov.ua/books/2010/10sovipu.pdf
  16. Соснін, О. В. (2003). *Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України: Монографія*. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

Розділ 5.

Постконфліктне врегулювання збройного конфлікту в Україні та перспективи реінтеграції Донбасу (на основі експертного опитування методом глибинного соціологічного інтерв'ю)

Вступна частина

Україна перебуває у пошуках шляхів врегулювання військового протистояння на Донбасі, звертаючись як до міжнародної спільноти, так і запроваджуючи власні заходи миробудівництва. Необхідність переосмислення концепції миробудівництва, недостатня розробленість плану врегулювання збройного конфлікту в Україні становить нагальну проблему, варіанти вирішення якої обговорюються в політичному та академічному середовищі. Вивчення міжнародного досвіду й опитування експертів щодо врегулювання конфлікту є нагальним дослідницьким завданням з точки зору можливостей імплементації практики миробудівництва в Україні. Це сприяло б визначенню стратегії реінтеграції Донбасу в Україну, залучення міжнародних інституцій та їх ресурсів для врегулювання збройного конфлікту. В рамках нашого дослідження нас також цікавитиме регіональна еліта Донбасу, значимі представники якої з обранням В. Януковича на пост Президента в 2010 р. і до подій 2014 рр. (Євромайдан, військовий і політичний конфлікт з РФ), багато в чому визначали політику української держави та перебіг соціально-економічного та культурного розвитку Донбасу. Чи є політичні ресурси у цієї еліти для реінтеграції Донбасу в Україну? Чи є певні групи в її структурі, які можуть бути зацікавлені у відновленні кордонів української держави на Сході?

Тема цього розділу монографії є частиною грантового проекту Міністерства освіти і науки України на тему: «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України».

Керівник проекту – С. Чолій, дослідник та фахівець в галузі військової історії (Чолій, 2016; Choliij, 2013).

Дослідженням шляхів врегулювання конфлікту займались Й. Галтунг, Р. Спенс (поняття миробудівництва); Д. Ледерак (трансформація відносин у конфлікті); Р. Макгінті, Я. Селбі, О. Річмонд (ліберальний мир) та ін. Тема врегулювання збройного конфлікту на території Боснії та Герцеговині, розглянута в цьому тексті в якості кейсу для України, досліджувалась як вихідцями із цієї країни, так і закордонними науковцями та практиками: М. Спенсер, Є. Комлосьова (проекти розбудови миру); Д. Чендлер, Л. Неттлфілд (локальні демократичні процеси); Р. Кін (питання суверенітету); О. Мартин-Ортега та ін. Інтерес наукової спільноти до вирішення конфлікту в Україні актуалізувався у 2014 р.: А. Полчанов (план миробудівництва); Р. Додонов (міжнародні кейси миробудівництва); В. Михальська (фактор ідентичності в постконфліктній політиці).

Колективом кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», проведені конференції «Великі війни, великі трансформації, 1918-2018 роки: конфлікти та мир у XX і XXI сторіччях», «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення». Дослідницьким колективом факультету соціології і права цього ж університету готують публікації, в яких дається соціологічне пояснення явищ мобілізації та війни у вимірі модернізаційних та демодернізаційних процесів (Кутуєв, 2016; Кутуєв, Чолій, 2018; Yenin, 2016; Єнін, 2018; Єнін, 2014).

Завданням нашої роботи є вивчення можливостей постконфліктного врегулювання в Україні на основі імплементації досвіду Боснії та Герцеговини. **Емпіричною базою нашого аналізу** є проведені А. Зоріною та М. Єніним глибинні соціологічні опитування експертів, що спеціалізуються на вивченні досвіду постконфліктного врегулювання у Боснії та Герцеговини, а також вивчають практики миробудівництва в Україні (4 експертних інтерв'ю), які проводилися протягом 2018 р.

Іншим завданням є розгляд перспективи реінтеграції Донбасу з огляду на оцінку політичної суб'єктності та інтересів регіональної еліти цього регіону. **Емпіричні дані** були взяті на основі дослідницького проекту Інституту Регіональної Політики (директор установи – Менендес Е.А.) «Регіональні еліти Донбасу» (нараз даний проект ще триває), в якому один з авторів монографії (Максим Єнін) був науковим керівником. Метод соціологічного дослідження – глибинні експертні інтерв'ю, які проводилися протягом 2018 – першої половини 2019 рр. На момент написання матеріалу монографії було проведено 34 глибинних інтерв'ю в Донецькій області та 8 глибинних інтерв'ю в Луганській області (підконтрольні території). В ролі експертів виступили журналісти, члени громадських організацій, представники бізнесу і місцевого самоврядування.

Визначення та основоположні аспекти постконфліктного врегулювання.

Першим документом, в якому був представлений концепт миробудівництва – «Порядок денний миру» 1992 р. Миробудівництво в цьому документі визначалось як «постконфліктна дія, спрямована на виявлення та підтримку структур, які мають тенденцію зміцнення миру для уникнення рецидивів конфлікту» (Boutros-Ghali, 1992). З огляду на неучасть раніше у конфліктах та збільшення кількості звернень постраждалих країн у органи ООН починаючи із 1990 р., керівництво міжнародної організації вирішило реорганізувати свої інструменти захисту та допомоги державам. У цьому документі серед основних цілей ООН було зазначено про готовність надання допомоги миробудівництву в різних контекстах: відновлення інститутів та інфраструктури у зруйнованих війнами та конфліктами країнах, встановлення мирних взаємовигідних відносин між ворогуючими раніше країнами (Boutros-Ghali, 1992). Також була зазначена готовність «вжити заходів щодо глибинних причин конфліктів: економічна безвихідь, соціальна несправедливість та політичні утиски» (Boutros-Ghali, 1992). Для вирішення суперечності між міжнародним та національним правом у проведенні незалежної державної політики, в документі було зазначено, що повага до суверенітету та єдності є

основоположними на міжнародній арені, але часи абсолютного суверенітету вже минули. Сучасний світ стає все більш глобальним і взаємозалежним, тому державні лідери у своїй політиці мають відшукувати баланс між потребами внутрішнього і ефективного управління та вимогами зовнішнього світу. Звісно, це провокує дискусії про деяку розмитість кордонів втручання у внутрішні справи держави, яка зазнала війни.

У 1995 р. було представлено «Доповнення до Порядку денного миру», яке на відміну від першого документу, вже звітувало про досвід стабілізації ситуації та урегулювання конфліктів у регіонах разом із викликами, з якими зіштовхнулось у своїй діяльності ООН. Прикладами заходів миробудівництва були названі «демілітаризація, контроль стрілецької зброї, удосконалення поліцейської та судової системи, інституційна реформа, моніторинг щодо дотримання прав людини, виборча реформа, соціальний та економічний розвиток» (Stefansson, 2003).

В документі також визначались типові ситуації конфлікту. За першого типу, у процесі переговорів ворогуючих сторін був вироблений всеосяжний план урегулювання з довгостроковими політичними, економічними та соціальними завданнями, спрямованими на подолання фундаментальних причин конфлікту. За другого типу ситуації, превентивне та постконфліктне миробудівництво спрямовується на потенційний або завершений конфлікт (без операції підтримання миру). Як зазначено у документі, з точки зору проведення управлінських заходів перший тип ситуації для ООН є легшим (Stefansson, 2003). Звідси, у «Доповненні» був представлений розширений концепт постконфліктного миробудівництва. Отже, ООН, наголошуючи на дієвості власних механізмів, знову заявила про готовність приймати участь у врегулюванні конфліктів.

У 2005 р. ООН заявила про намір створення Комісії з розбудови миру як міжурядового консультативного органу. Це рішення ухвалювалось як відповідь на запит створення спеціального організаційного механізму для вдоволення специфічних потреб держав, що перебувають на шляху від конфлікту до

відновлення, реінтеграції та реконструкції, сприяння сталого розвитку. Об'єднання зусиль залучених акторів для мобілізації ресурсів, а також проведення консультацій щодо розробки стратегії постконфліктного врегулювання стало основним завданням цього органу (Resolution UN General Assembly, 2005).

Постконфліктне миробудівництво є діяльністю, яка покликана допомогти постраждалим від війни державі впоратись з її наслідками. План відбудови, що має бути спрямованим на виклики постконфліктного періоду, зазвичай розробляється іноземними акторами. Для того, щоб цей план був ефективним, він має враховувати певні принципи та враховувати загрози імплементації. Н. Ширгі були виділені оперативні принципи постконфліктного миробудівництва. Згідно з першим принципом, миробудівництво є багатовимірною діяльністю з сукупністю політичних, соціальних та економічних чинників. У другому принципі наголошується на безпеці як ключовому чиннику передумови початку постконфліктного миробудівництва. На важливості ієрархії пріоритетів наголошується у третьому принципі: незважаючи на комплексність та всесторонність заходів миробудівництва, важливою є політична стратегія з визначенням пріоритетів відповідно до конкретних потреб та політичної динаміки у країні постконфліктного періоду. Четвертий принцип стосується власності: населення у постконфліктному суспільстві має залучатись до процесу реконструкції і бути активними учасником вироблення порядку денного (Tschirgi, 2004).

Через те, що суспільства, які зазнали руйнувань під час збройного протистояння, характеризуються соціальною нестабільністю, в наступному принципі робиться акцент на критичній ролі підтримки міжнародною спільнотою постконфліктної реконструкції, хоча зовнішнє втручання навряд чи може бути нейтральним. Зовнішні актори миробудівництва підходять до постконфліктного врегулювання з численними програмами, що не завжди корелюють з локальним політичним контекстом. Тому мають бути вироблені механізми, які б гарантували роботу зовнішніх та внутрішніх суб'єктів у рамках

спільної стратегії, визначали ієрархію пріоритетів з мобілізацією ресурсів. Ще одним принципом є своєчасність. Своєчасна інтервенція у конфлікт має критичне значення для подальшої якості результатів миробудівництва. Список операційних принципів також включає в себе положення про фінансування, яке повинно бути достатнім і передбачуваним для підтримки постконфліктної реконструкції (Tschirgi, 2004).

Таким чином, ефективність плану міжнародного миробудівництва базується на комплексності, забезпеченні безпеки, ієрархії цілей, залученні зовнішніх та внутрішніх суб'єктів, своєчасному реагуванні та доцільному використанні ресурсів.

Сприяння відновленню, реконструкції та примиренню, подоланню або корекції ключових причин конфлікту є метою діяльності міжнародної спільноти у миробудівництві. У звіті «Обов'язок захищати» написано, що у випадку інтервенції має бути щирий намір допомогти у встановленні довготривалого миру, ефективному управлінні та сталому розвитку (Boutros-Ghali, 1992). Досягнення цих цілей покладено на міжнародні інституції у кооперації із локальними інститутами, адже урегулювання ситуації в країні, що зазнала руйнувань внаслідок збройного конфлікту, потребує ресурсів, значних витрат часу та тісної кооперації з місцевим населенням. Миробудівництво є процесом формування нових процесів, а не просто реформуванням вже сталих структур (Stefansson, 2003, с. 28).

Отже, постконфліктним регулюванням називають комплекс заходів, спрямованих на допомогу державам та соціальним групам, що стали учасниками збройного конфлікту, з метою унеможливлення повторення війни. У постконфліктне регулювання входять практики миротворчої діяльності, елементи відновлення або запуску на новій законодавчій основі державних інститутів; заходи гуманітарного характеру та механізми правосуддя перехідного періоду. Постконфліктним миробудівництвом також може бути названий комплекс заходів щодо відбудови окремих політичних, економічних та

соціальних структур, які були зруйновані під час військових дій (Resolution UN General Assembly, 2005).

Міжнародна спільнота в своїх заходах щодо миробудівництва повинна сформувати політичний потенціал для врегулювання конфліктів без звернення до практик насильства, подолання наслідків військових дій, попередження збройних протистоянь у майбутньому, створення інструментів щодо зрівноваження регіональних відмінностей, відновлення механізмів захисту прав людини.

Серед основних завдань постконфліктного миробудівництва є відновлення, вирішення питань житла та майна (репатріація і переселення); безпечні умови суспільного життя (реформування збройних сил); відновлення інфраструктурних об'єктів; охорона здоров'я, освіта та соціальне забезпечення; самоврядування та інститути громадянського суспільства (вибори та відновлення легітимних владних структур); стабілізація економіки (стійкість національної валюти, стимули та умови щодо ведення бізнесу) (Forman, Patrick, Salomons, 2000).

Етапи процесу постконфліктного миробудівництва включають: розробку програми реконструкції, дослідження територій, що постраждали від збройного конфлікту, налагодження системи життєвого забезпечення, повернення ВПО (Музаффарли, 2009). Програма потребує періодичної корекції у випадку повторення збройних протистоянь.

Збройні конфлікти міждержавного та внутрішньодержавного характеру є конфліктами групових ідентичностей. Війни не вирішують самі по собі конфлікти і проблеми, що виникли між ними, не дивлячись на вивільнення суспільної енергії через збройне протистояння. Більш того, суперечності між груповими ідентичностями мають тенденцію до посилення: у самовизначенні сторін конфлікту з'являються обумовлені війною наративи, які посилюються колективною травмою. Тому постконфліктне миробудівництво не може обмежуватися заходами лише економічного та правового характеру. Важливою є культурні та освітні заходи. В політиці це означає впровадження програми з

новою ідеологією, замовчування питань, що можуть спровокувати нову хвилю конфронтації або їх вирішення шляхом досягнення компромісів (Михальська, 2017). Отже, питання ідентичності може лише загостритись у постконфліктний період, тому під час вироблення плану миробудівництва варто приділити увагу цьому аспекту.

Щодо культурно-освітньої політики в Україні в контексті миротворчої стратегії, продуктивною, на нашу думку, може бути ідея викладання в освітніх закладах історії як максимально вільної від «справедливості». Це не виправдовує діяльність тих суб'єктів, чия роль в історії є вельми неоднозначною. Але це може бути нашою спробою вийти за межі ідеологічно нашарованих наративів історії, якими послуговуються в своїх партикулярних інтересах правлячі класи, які використовують історію задля фіктивного примирення чи розколу суспільства. У викладанні історичних подій як ланцюжку проблем, в яких є неможливою єдина і однозначною істина. Продуктивним в практиках миротворення є виклад історичних подій в контексті економічних, політичних та культурних умов життєдіяльності суспільства та його соціальних груп, замість пошуку та засудження винних. Саме тому, на нашу думку, доцільно якісно змінити змістовну частину Стратегію національно-патріотичного виховання в Україні, враховуючи запит суспільства на примирення. Основною парадигмою внесення змін Стратегії вбачаємо в ідеї загального примирення та всепрощення і моделі будівництва української нації за моделлю «єдність у різноманітті».

Узагальнюючи вищенаведені аргументи та визначення, можна дати наступну дефініцію постконфліктного врегулювання: це комплекс довгострокових і короткострокових заходів, що здійснюється самостійно державою або за участю зовнішніх суб'єктів після завершення збройного конфлікту й охоплює відновлення всіх сфер діяльності суспільного життя для повернення до мирного існування. Основними напрямками постконфліктного врегулювання є державне управління, безпека, правосуддя, соціальний сектор.

Постконфліктне миробудівництво (кейс Боснії та Герцеговини).

Населення Боснії та Герцеговини представлено декількома етнічними групами, взаємодія яких відзначалась ворожнечею та ситуативними союзами (приблизне співвідношення: 50% бошняків, 30% сербів та 15% хорватів). Кожна з цих груп сповідує свою мову та релігію. Починаючи з 1980-х років федерацію Боснія та Герцеговина спіткала економічна криза, що призвела до боротьби правлячих класів за ресурси та владу. Правлячі класи мобілізували населення за етнічним принципом. В результаті було утворено партії бошняків, сербів та хорватів, що згодом встановили свої політичні, економічні та соціальні інститути, етнонаціональні системи правління. Змінивши комуністів, ці партії у 1990 р. пройшли у парламент шляхом демократичного голосування. Коаліційна співпраця швидко була завершеною через етнічне питання та різні погляди щодо майбутнього розвитку країни.

У 1992 р. на території Боснії та Герцеговини був проведений референдум щодо незалежності, на якому бошняки та боснійські хорвати проголосували за від'єднання; боснійськими ж сербами волевиявлення громадян бойкотувалося. Навесні 1992 р. почалась війна між боснійськими сербами, які підтримувалися правлячим класом Сербії та союзом бошняків із боснійськими хорватами та хорватами з держави Хорватія. Було утворено три етнічні анклав: у південно-західній частині Боснії та Герцеговині домінували хорвати, у північно-західному, північному, південно-східному та східному регіонах – серби, в центрі – бошняки. Метою сербів було створення «великої Сербії» з Сербії, Чорногорії та сербських регіонів в Хорватії та Боснії. Для її досягнення відбувалась гомогенізація населення на цих територіях, проводилися етнічні чистки. Боснійські хорвати, проголосивши незалежність на території Боснії та Герцеговини у 1993 р., виявили бажання приєднатися до Хорватії, і, як і серби, займалися етнічними чистками.

Війна припинилась у 1995 р. завдяки втручанню чисельних іноземних органів та країн. Перед розділеною за етнічними та територіальними ознаками країною постало питання вироблення моделі майбутньої держави з врахуванням

інтересів всіх соціальних спільнот. За посередництвом міжнародної спільноти були підписані Дейтонські мирні угоди, відповідно до яких політичний клас Боснії та Герцеговини вдався до запровадження реформістських заходів. Найбільш вагомими і унікальними у світовій практиці є Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії, формування нових державних інститутів виконавчої та судової гілок влади, особливість адміністративного поділу.

Головною метою Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (МТКЮ) було розгляд справ індивідів, які були найбільш відповідальними за вчинення актів порушення міжнародного права. Вилучення із суспільства та притягнення до відповідальності високопосадовців та найбільш відомих злочинців дозволяло зменшити прояви насилля та прокласти шлях до примирення. Мандат був спрямований як на каральне правосуддя, так і перемиріння етнічних груп. Деякі дослідники вважають, що Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії активізував транзит до демократії та мобілізував постраждале населення на боротьбу за кращі умови життя (Nettelfield, 2013). Гаазьким трибуналом найвідоміші політичні лідери позбавлялись впливових позицій, а націоналістичні радикали зазнали ostracizmu. Це сприяло процесу примирення основних етносів у Боснії та Герцеговині, а відчуття екзистенційної безпеки дозволило біженцям повернутися на рідні місця (Sriran, Jemima, Herman, Martin-Ortega, 2013).

Реформа адміністративного поділу після збройного протистояння передбачала існування Боснії та Герцеговини як незалежної суверенної держави з Федерацією Боснії та Герцеговини (10 кантонів), Республікою Сербською (муніципалітети), автономним округом Брчко (округ знаходиться під міжнародним управлінням). Незалежні адміністрація, урядова і судова системи та армія функціонують у межах кожного політичного суб'єкту (Dayton Peace Agreement, 1995).

На загальнодержавному рівні створювалась Парламентська асамблея, що складалась з Палати народів (із представників кожної етнічної групи) та Палати

представників. У функції Президіуму входила зовнішня політика. Відповідно до Дейтонських угод створювався Конституційний Суд (Christie, 1997, 315-332).

Справжнім втіленням права на самовизначення є надання кожній адміністративній одиниці важелів самостійного формування місцевого парламенту та виконавчих органів. Головними установами, що тимчасово опікувались дотриманням прав населення постраждалого у воєнному конфлікті, є Палата з прав людини. За дотриманням прав людини відповідав також Конституційний Суд Боснії та Герцеговини (Поробіч-Ісаковіч, 2017).

Щодо реформ у поліцейських установах, то на початку збройного протистояння вони були частиною збройних сил. Протягом війни та після неї поліцейські формування відокремлювались за етнічною ознакою (Bosnia's Stalled Police Reform: No progress, No EU: Europe Report, 2005). Згодом, у поліцію Федерації об'єдналися босняцька та хорватська поліції. Однак, проти залучення боснійських сербів до поліцейських структур іншої національності виступила Республіка Сербська (Policing the Police in Bosnia: A Further Reform Agenda, 2002).

Дейтонські угоди окрім реформи поліцейських установ місцевого рівня, містили вказівки щодо створення міжнародних поліцейських відділів. Поліцейська реформа була покладена на ООН. Це була єдина організація на той момент із досвідом керування міжнародними поліцейськими силами. Мандатом спеціальних міжнародних поліцейських сил стала допомога та сприяння місцевій владі у підтримці цивільних правоохоронних органів для їх роботи відповідно до міжнародних стандартів (Dayton Peace Agreement, 1995).

Освіта, хоча не є часто згадуваною у контексті миробудівництва, є надзвичайно важливою в контексті заходів постконфліктного врегулювання, відновленні суспільних зв'язків і державної реконструкції. Освітні інститути, будучи агентами соціалізації, беруть участь у поширенні ідеологічних та нормативних цінностей суспільства. Освіта є стрижневим каналом формування національної ідентичності та конструювання уявленої спільноти, особливо в період активної розбудови нації, хоча в період глобалізації цілісні політико-

ідеологічні конструкти елітних груп все менше формують світогляд народних мас (Anderson, 1991; Yenin, 2016; Василець, Єнін, 2017; Enin, 2016; Єнін, 2010; Єнін, Віхров, 2013; Єнін, 2012; Єнін, 2008). Являючи собою об'єкт контролю за розподілом знань та влади на рівні держави у постконфліктних соціумах питання змісту освітньої політики викликає серйозні дискусії (Kostic, 2003, с. 53).

У Дейтонських угодах не було настанов щодо освітніх реформ. Трансформація освітніх установ залишалася на розсуд локальних інститутів. Уряди кожного кантону в Федерації Боснія та Герцеговина зобов'язувались передати муніципалітетам контроль над освітою у тих районах, де більша частина населення відрізняється від більшості населення всього кантону (Torsti, 2009, с. 65-68). Серед 10 кантонів в Федерації Боснія та Герцеговина 5 босняцьких, 3 хорватських та 2 змішаних. Місцеве врядування є етнічно поляризованим процесом у змішаних кантонах, що може сприяти повторній ескалації конфлікту. Ця ситуація має місце через бажання кантонів захистити власну автономію через освітні установи. Власну програму навчання прийняли кантони з хорватським населенням, загальнофедеральну – босняцькі кантони. Обидві програми запроваджені у змішаних кантонах, школи розділялись на різні класи (освітня політика, що отримала назву «дві школи під одним дахом»).

Школи тривалий час після війни зазнавали етнічних і політичних розподілів та були втягнуті у сферу боротьби за контроль політичним класом. Під час вивчення контенту деякими дослідниками була виявлена глорифікація певної нації та формування образу ворога іншим націям (Eastmond, Cukur, 2002). Дітей залучали до засвоєння ідеологічного конструкту «ми» – «вони», що продукує упереджене ставлення та напружені відносини між групами. В інших дослідженнях через аналіз підручників з мови, літератури та історії, також була встановлена наявність націоналістичного дискурсу та підкреслення відмінностей між групами (Eastmond, Goteborg, 2004).

Отже, на галузь освіти негативний вплив мав адміністративний поділ, який мав наслідком культурно-етнічну і просторову сегрегацію, не зважаючи на право обрання громадами власної шкільної програми. Ситуація в освіті становить

загрозу миробудівничим практикам у Боснії та Герцеговині і робить можливою реескалацію військового конфлікту.

Поряд з інструментами миробудівництва державного рівня ініціативи недержавних організацій також є важливими. Вони реагують на прогалини в рішеннях державних установ. Недержавні організації в Боснії та Герцеговині спрямовані на створення діалогового майданчику етнічних громад та національних спільнот з метою попередження конфліктів.

Мінські мирні угоди у постконфліктному врегулюванні в Україні.

Після початку збройного конфлікту на Донбасі були розроблені та підписані Мінські домовленості (Мінський протокол 2014 р. та Мінська угода 2015 р.). Різниця між Дейтонськими та Мінськими мирними угодами полягає у масштабах їх охоплення територій війною (у Боснії та Герцеговини на всій території, Донбас на Сході України). Дейтонська угода сфокусована на тривалій часовій перспективі – створення нових соціальних інститутів та структур для подолання наслідків та унеможливлення повторення збройного конфлікту. У Мінській угоді передбачено прийняття як негайних, так і довгострокових рішень (розведення військових сил та проведення виборів).

Різною є роль міжнародних акторів у кейсах держав. У Боснії та Герцеговині передбачена широка участь міжнародних організацій у миробудівництві, в якій вони є прямими агентами вирішення конфлікту. Імовірно, це можна пояснити занепокоєністю європейських держав територіальною близькістю збройного протистояння в цій державі відносно їх кордонів. В Україні міжнародні організації виконують роль медіаторів в оформленні домовленостей, не беручи на себе повноваження щодо проведення інституціональних реформ у державі.

У Дейтонській угоді та Мінських домовленостях прописані пункти про розведення військ та роззброєння. Територія Боснії та Герцеговини під час та після збройного протистояння (за угодою) перебувала під контролем міжнародних миротворчих сил, а згодом й спеціальних поліцейських сил. У

Мінських домовленостях містяться вказівки лише про моніторинг міжнародних спостерігачів.

У Дейтонській угоді по Боснії та Герцеговині містяться пункти щодо організації та проведення виборів на всій державній території. У Мінських домовленостях передбачені вибори на території охопленій збройним конфліктом. Дейтонськими угодами запроваджений новий адміністративний поділ. Мінські угоди містять зобов'язання щодо проведення децентралізації, внесення поправок в Конституцію для надання Донбасу особливого статусу.

Надання амністії в угодах передбачено всім учасникам збройного конфлікту, окрім осіб, що вчинили міжнародні злочини.

В плані врегулювання конфлікту на Донбасі відповідно до Мінських домовленостей не прописані пункти щодо повернення ВПО. Вірогідно, що врегулювання ситуації з ВПО передбачається через план розвитку економіки та реконструкції Донбасу, що зазначені в Мінській угоді. В Боснії та Герцеговині пункти щодо економічного розвитку не були вказані в Дейтонських угодах. Україною взята відповідальність по відновленню соціально-економічних зв'язків з непідконтрольними територіями Донбасу.

На противагу федералізації у Боснії та Герцеговині, модель децентралізації в Україні не передбачає об'єднань громад за етнічним принципом, тому не становить небезпеку поляризації суспільства Боснії та Герцеговини внаслідок заходів постконфліктного врегулювання. Однак, надання непідконтрольним територіям Донбасу особливого статусу має бути виваженим та враховувати державні інтереси загалом.

Емпірична частина.

Експертна оцінка плану постконфліктного врегулювання в Україні (дані глибинних інтерв'ю).

У ході соціологічного дослідження методом глибинного інтерв'ю нами були опитані 4 експерти, що представляли урядові структури, правозахисні організації, наукові установи в Україні. Пошук експертів здійснювався методом

снігової кулі. Нижче представлені основні результати опитування, що репрезентують експертну думку.

Для врегулювання конфлікту, що передбачає комплекс заходів з припинення військових дій, реінтеграцію непідконтрольних територій Донбасу, пріоритетними є безпека, економічна та гуманітарна сфери.

Мирний шлях вирішення конфлікту є єдино правильним і повинен включати відновлення правопорядку, зруйнованої інфраструктури, установ освіти та охорони здоров'я, економічну стабілізацію, проведення виборів за українським законодавством на тимчасово окупованих територіях. Запровадження міжнародної перехідної адміністрації є фактором урегулювання конфлікту на Донбасі.

Звернення України до Міжнародного кримінального суду є доцільним у площині правової практики та дипломатії і позиціонує українську державу як зацікавленого суб'єкту у врегулюванні конфлікту й передбачає визнання РФ державою-агресором у міжнародних відносинах. Підстав створення міжнародного трибуналу у випадку збройного конфлікту на Донбасі недостатньо, оскільки злочини проти людства та випадки масового насилля в Україні не були зафіксованими, а сам збройний конфлікт на Донбасі в офіційних документах не інтерпретується українською стороною як війна.

Деякі ініціативи з миробудівництва мають латентні загрози (зокрема, особливий порядок самоврядування на непідконтрольних Україною територіях Донбасу). Адміністративно-територіальний поділ з широкою автономією містить потенційну небезпеку територіальній цілісності країни, повторної ескалації конфлікту в майбутньому. Ефективними заходами на етапі постконфліктного урегулювання є запровадження тимчасової адміністрації та впровадження судових органів з органами міжнародного представництва подібного до того, як це було у Боснії та Герцеговині). Система адміністративно-територіального поділу Боснії та Герцеговини є недоцільною для України і гальмуватиме реформи в напрямку членства в ЄС та євроатлантичної інтеграції.

Крім того, в Україні відсутній етнічний поділ за регіонами проживання подібний до Боснії та Герцеговини.

Розгляд запитів громадян до суду щодо відшкодування збитків, завданих під час військових дій, не може бути задовільно вирішеним через незавершеність збройного протистояння та відсутність необхідних механізмів. Умовами, які потрібно виконати для його покращення є люстрація, реформа судоустрою, закладення в бюджет фінансових ресурсів. Створення нових судових органів у тимчасовому складі міжнародних представників (як в Боснії та Герцеговині) є перспективним напрямком реформ, дозволяючи провести їх реорганізацію і покращити боротьбу з корупцією.

Реформування поліції в Україні не є ефективним через її незавершеність і збереження на багатьох керівних посадах старих кадрів. Модель міжнародних поліцейських сил в роботі миротворчої місії за прикладом Боснії та Герцеговини, поєднання поліцейського, цивільного та військового компонентів є ефективними у постконфліктному регулюванні. Додатковими умовами запровадження даної ініціативи є підготовка поліцейських кадрів для роботи з місцевим населенням.

Освітня сфера є фактором національної безпеки. Концепція національного виховання вимагає доопрацювання із залученням широкого кола незалежних експертів. Така концепція позитивно впливатиме на врегулювання конфлікту, сприятиме національній солідарності й суспільній відповідальності, запобігаючи в майбутньому виникненню масштабних конфліктів. Однак, зворотною стороною є ідеологічне наповнення даної Концепції, яка у нинішній формі сприятиме зростанню конфліктності серед українських громадян, розвитку шовіністичних поглядів та настроїв, активізації та поширення праворадикальних рухів.

Недержавні організації можуть відігравати значну роль у врегулюванні конфлікту через запровадження мирних ініціатив та їх адвокатуванні на рівні прийняття законодавчих рішень, спонукання політичних чиновників до реформ, діалог з представниками органів влади, входження активістів громадського

сектору у консультативні ради, гуманітарну й правову допомогу внутрішньо переміщеним особам.

Регіональна еліта Донбасу та перспективи реінтеграції регіону (дані глибинних інтерв'ю).

У ході соціологічного дослідження методом глибинного інтерв'ю нами протягом 2018 – першої половини 2019 рр. були опитані 42 експерти (журналісти, члени громадських організацій, представники бізнесу і місцевого самоврядування). Пошук експертів здійснювався методом снігової кулі. Нижче представлені основні результати опитування, що репрезентують експертну думку.

Довгострокова перспектива розвитку Донбасу, налагодження соціально-економічного життя в регіоні є можливою у разі припинення війни і повернення втрачених територій у склад України. Інтереси Донбасу, економіка і соціальна інфраструктура якого значною мірою зруйнована в результаті військових дій, більш за все пов'язані з відновленням нормального життєзабезпечення населення на його території. Важка промисловість, представлена металургійними і машинобудівними заводами, потребує інвестицій для істотної модернізації та підвищення якості їх продукції з урахуванням новітніх досягнень науково-технічного прогресу. Під час переходу розвинених країн світу на рейки інформаційної економіки, Донбас, як і інші регіони України, не може залишатися лише в рамках форм організації праці і виробництва, характерних для періоду індустріалізму. Уникнення долі масової міграції робочої сили і подальшого руху на периферію світової економіки стає можливим тільки зі створенням (в довгостроковій перспективі) острівців наукомістких і високотехнологічних виробництв.

Розвиток малого і середнього бізнесу, на базі яких створюється сприятлива інноваційна атмосфера для розвитку промисловості, торгівлі та сфери послуг у разі формування правлячим класом дієвих державних програм їх підтримки, а також цивілізованих умов ринкової конкуренції та правового захисту. Сучасна

законодавча база, корумпованість чиновників і державних органів, високі ставки по кредитах, надмірне фіскальне навантаження не дозволяє підприємцям регіону розвивати економіку, що стримує процеси вдосконалення людського капіталу регіону і держави в цілому.

Відновлення зруйнованої після війни соціальної інфраструктури, а також будівництво її нових об'єктів, дитячих садків, шкіл, лікарень, місць відпочинку, творчості, спорту та туризму є необхідною передумовою відтворення духовних, інтелектуальних і фізичних властивостей жителів Донбасу.

Ще одним осявовим інтересом регіону є збереження його ідентичності та культурної самобутності. Політика декомунізації, втручання в питання свободи совісті та віросповідання, нав'язування єдиного для всієї країни націоналістичного дискурсу не тільки не сприяє гармонізації відносин між регіонами, але й створює передумови для конфліктів в суспільстві навколо питань використання мови, релігії, історичної пам'яті України. Спроба пригнічення ідентичності та культурної самобутності викликає невдоволення мешканців Донбасу, на яких поширюються міфи про те, що регіон є антиукраїнським і в соціально-культурному, політичному та економічному відносінах гальмує розвиток української держави. Передумови для поширення подібних міфів були створені технологіями інформаційно-ідеологічної війни. Жителів Донбасу ставлять перед вибором двох крайніх ідеологій – або «Руського миру», або українського в оболонці етнонаціоналізму.

Артикулювати і захистити свої інтереси, на думку опитаних експертів, Донбас нездатний через політичну фрагментацію і втрату суб'єктності регіоном. Російська збройна агресія, поділ на підконтрольні і непідконтрольні території є факторами розмивання Донбасу як єдиної гомогенної політичної спільноти.

В умовах втрати Донецьком та Луганську статусів адміністративного, логістичного та інформаційного центрів областей, формування регіонального політичного порядку денного, дані функції перебирають на себе окремі адміністративно-територіальні одиниці. В Донецькій області, наприклад,

адміністративний центр влади перемістився в Краматорськ, центр управління силовими структурами – до Маріуполя.

Втрата політичної суб'єктності Донбасом важливим чином пов'язана з припиненням діяльності Партії регіонів в кінці 2014 р., поділом регіональної еліти після подій Євромайдану та її включенням в інші політичні фракції й групи впливу. Будучи зав'язаними на промисловому бізнесі і втративши з початком війни частину зовнішньоекономічних зв'язків, регіональні еліти позбулися разом з тим і значної частини своїх фінансових ресурсів. В результаті – частина її колишнього складу покинула межі України; інша – перейшла в інші політичні групи, включаючись в загальноукраїнський порядок денний; третя – заново формувала свої політичні структури.

В даний час на Донбасі серед різних політичних груп відсутній сильний регіональний лідер, на якого б орієнтувалися більшість місцевих жителів. Якщо довоєнна еліта втратила свої важелі впливу в регіоні, то нова поки не сформувалася. Ця ситуація породжує розрив з суспільним запитом на політичну силу, яка буде захищати інтереси Донбасу в загальнонаціональній українській політиці та її фактичною відсутністю.

У зв'язку з цим виникає питання, наскільки існуючі групи впливу, представлені політичними організаціями та окремими впливовими в регіоні представниками еліти, відповідають цьому суспільному запиту. Чи готові регіональні еліти включити в політичний порядок денний заходи з розробки комплексної програми відновлення та розвитку регіону.

Згідно з експертними оцінками, в Донецькій області впливовими визнаються групи, пов'язані з політичними структурами П. Порошенка «Солідарність» (серед діючих в регіоні політичних суб'єктів – О. Недава, М. Єфімов, А. Герасимов, П. Жебрівський); силові структури (зокрема, ВСУ і СБУ). Здатними впливати на соціально-політичне життя в регіоні визнані Р. Ахметов, С. Тарута (політичний проект «Основа»); «Опозиційний блок»; партії «За життя», «Наш край», «Відродження». Однак, здатність даних груп впливу серйозно представляти і захищати інтереси населення Донбасу в національній

політиці практично всіма експертами оцінюється скептично. Причини цього є комплексними.

По-перше, відсутність політичної монополії в регіоні. Діючі в політичному, економічному та культурно-інформаційному просторі елітні групи мають свої специфічні ресурси впливу, і, в той же час, будучи фрагментованими, не мають високого рівня авторитету в очах населення, не виявляють здатність встановити владну і культурну гегемонію.

По-друге, для багатьох груп впливу на Донбасі характерна багатовекторна орієнтація, одночасне фінансування різних громадських і політичних проєктів на випадок зміни кон'юнктури і розстановки сил в органах центральної влади. Ставка на пріоритет всеукраїнських проєктів над вузькорегіональними оцінюється регіональними елітами перспективнішою з точки зору розширення географії свого впливу в Україні. У той же час, деякі наші експерти відзначають, що це відкриває можливості народної підтримки новим суспільно-політичним силам, які зможуть сформулювати чіткі, зрозумілі і близькі ідейні позиції для населення Донбасу.

По-третє, консенсус регіональних еліт з чинною владою дозволяє захищати корпоративні бізнес-інтереси як на Донбасі, так і в інших регіонах України, що закономірно веде до їх розбіжності з інтересами простих громадян. Представники ж центральної влади не зацікавлені у відродженні колишнього впливу еліти Донбасу, зокрема, її донецької фракції.

Виходячи з цього, більшість опитаних нами експертів скептично оцінюють можливості діючих на Донбасі груп впливу стати політичною силою, здатної виражати інтереси регіону.

У той же час, на думку більшості опитаних експертів, бізнес-істеблішмент, що має активи на Донбасі, а також політичні організації та їх лідери, які мають високу підтримку виборців на Донбасі і в завдання яких входить розширення свого електорального поля, є носіями ідеї відновленні його кордонів і реінтеграції в Україну. Це стосується також дрібного і середнього бізнесу, а також гуманітарних і правозахисних громадських організацій, що працюють з

міжнародними грантами, донорськими фондами та представляють інтереси населення Донбасу («Донбас SOS», «Схід SOS», «Право на захист»).

Посилання та література

1. Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Brooklyn, USA: Verso.
2. *Bosnia's Stalled Police Reform: No progress, No EU: Europe Report* (2005). №164. International Crisis Group.
3. Boutros-Ghali, B. (1992). *An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peacekeeping. Report of the Secretary General*. Retrieved from: <http://www.un-documents.net/a47-277.htm>.
4. Christie, D. J. (1997). *Reducing direct and structural violence: The human needs theory*. Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology. №3 (4). 315-332.
5. Cholić, Serhij (2013). *Die Modernisierung der österreichisch-ungarischen Streitkräfte (1868-1914) — eine Chance für die galizischen Rekruten?* In Haid, Elisabeth, Weismann, Stephanie & Wöller, Burkhard (Hg.) *Galizien: Peripherie der Moderne — Moderne der Peripherie?* (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung/ Hrsg. vom Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung — Institut der Leibniz-Gemeinschaft, #31). Marburg: Verlag Herder-Institut.
6. Cryer, R., Friman, H., Robinson, D., Wilmschurst, E. (2014). *An Introduction to International Criminal Law and Procedure*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. *Dayton Peace Agreement on 14 December 1995*. Retrieved: <https://www.osce.org/bih/126173>.
8. Eastmond, M., Cukur, M. *Education and the relevance of national identities: Responses to post-war curricula in two local settings in Bosnia-Herzegovina*. Retrieved: https://www.globalstudies.gu.se/digitalAssets/809/809977_WP12EastmondCukur.pdf

9. Eastmond M., Goteborg M. (2004). *Education and the relevance of national identities: Responses to post-war curricula in two local settings in Bosnia-Herzegovina*. Legacy of War and Violence. №12.
10. Enin, Maxim. (2016). *The change of the attitude of Ukrainians to Russia in the conditions of the anti-terrorism operation and humanitarian aid needs of population of Donbass: the results of sociological research*. Świat Idei i Polityki. Tom 15. 139-165.
11. Forman, S., Patrick, S., Salomons, D. (2000, February). *Recovering from conflict: Strategy for an international response*. Center on International Cooperation.
12. Komlossyova, E. (2018). *Moving beyond personal change: Using dialogue in ethnically divided communities in Bosnia and Herzegovina*. Conflict Resolution Quarterly.
13. Kostic, R. (2003). *Education movements, Power and Identity in Bosnia and Herzegovina. Education as Social Action: Knowledge, Identity and Power*. New York: Palgrave Macmillan. 52-74.
14. Nettelfield, L. (2013). *Courting Democracy in Bosnia and Herzegovina: The Hague Tribunal's Impact in a Postwar State*. New York: Cambridge University Press.
15. *Policing the Police in Bosnia: A Further Reform Agenda (2002)*. Balkans Report № 130. International Crisis Group.
16. *Resolution UN General Assembly A/RES/60/1 on 16 September 2005*. (2005). Retrieved: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf.
17. Sriran, C., Jemima, G.-G., Herman, J., Martin-Ortega, O. (Ed.). (2013). *Transitional Justice and Peacebuilding on the Ground Victims and Ex-Combatants*. New York: Routledge.
18. Stefansson, A. (2003). *Under my own Sky? The Cultural Dynamics of Refugee Return and (Re) integration in Post-War Sarajevo: PhD Dissertation*. Copenhagen University. Copenhagen.
19. Torsti, P. (2009). *Segregated Education and texts: A challenge to peace in Bosnia and Herzegovina*. International Journal on World Peace. №26 (2). 65-82.

20. Tschirgi, Neclă. (2004). *Post-Conflict Peacebuilding Revisited: Achievements, Limitations, Challenges*. New York, NY: IPC.
21. Yenin, Maksym. (2016). *Higher education in Ukraine: current problems and probable social consequences of its reforming in the context of neoliberal transformation*. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. №1. 117-126.
22. Yenin, M. (2016). *Terrorist organizations and social technologies in conditions of the hybrid war*. Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. Київ; Одеса: Видавничий дім «Гельветика». № 3/4 (31/32). 24-29.
23. Василець, О., Єнін, М. (2017). *Патріотичне виховання української молоді: механізми раціоналізації*. Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. №2 (8). С. 87-100.
24. Єнін, М. (2018). *Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді (на основі аналізу модернованих групових дискусій)*. Ідеологія та політика. №2. 61-93.
25. Єнін, М. (2010). *Еліта і народні маси в суспільстві другого модерну*. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. №891. 50-55.
26. Єнін, М., Віхров, М. (2013). *Ідеологічні ідентичності та можливість групових рухів солідарності в сучасній Україні*. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологічні науки). №23. 222-236.
27. Єнін, М. (2012). *Ідеологія державотворення елітних груп в Україні*. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологічні науки). №23. 156-170.
28. Єнін, М. (2012). *Ідеологічні трансформації в суспільстві другого модерну*. Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Т.ХІІІ. Вип. 217. Серія «Соціологія». Донецьк. 165-171.

29. Єнін, М. (2008). *Політичні, економічні та етнокультурні аспекти масової свідомості громадян України: проблеми та перспективи модернізаційного дискурсу*. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 253-265.

30. Єнін М. *Соціальні технології та ідеологічна складова розпалювання війни на Донбасі*. Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го ст., 1914-2014 : тези доп. / Уклад. : А.Мельниченко, П. Кутуєв, А. Мігалуш // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27-28 листопада 2014 р.) К.: НТУ «КПІ», 2014. – С. 177-178.

31. Кутуєв, П. В. (2016). *Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології: монографія*. Видавничий дім «Гельветика». Херсон.

32. Кутуєв, П., Чолій, С. (2018). *Мобілізація на пострадянському просторі: між імперативами модернізації та загрозами демодернізації*. Ідеологія та політика. №2. 4-24.

33. Михальська, В. (2017). *Фактор ідентичності в постконфліктній політиці*. Наукові записки Національного університету "Острозька академія", серія: Культурологія. Вип. 18. 249-250.

34. Музаффарлі, Н. (2009). *К вопросу о восстановлении постконфликтных территорий*. Кавказ и Глобализация. № 3. 7-28.

35. Поробіч-Ісаковіч, Н. (2017). *Правосуддя перехідного періоду в Боснії і Герцеговині – виклики та можливості*. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні. 53-70

36. Чолій, Сергій (2016). *Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868—1914* : Монографія, Київ: Гранма.

Розділ 6.

Патріотизм слова та патріотизм справи в емпіричних показниках: результати соціологічного опитування

Ускладнення соціально-економічних умов, загострення політичного протистояння, військовий конфлікт на Сході призвели до того, що криза в Україні набула системного характеру. Це не могло не позначитись на основних параметрах людського капіталу. Навіть, якщо не брати до уваги такі проблеми як значний відтік мізків, та трудову міграцію, що постійно демонструють тенденцію до зростання протягом тривалого часу, актуальним залишається пошук шляхів формування наявного якісного людського капіталу.

Основною метою дослідження, що було реалізовано в рамках проекту «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України» є з'ясування змістовних параметрів взаємозалежності між характером розвитку людського капіталу, стратегіями державної політики та станом мобілізаційного потенціалу країни. На основі дослідження шляхів розвитку людського капіталу опитування дозволило виявити напрями, форми та методи оптимізації мобілізаційного потенціалу України, визначити та оцінити актуальні та потенційні загрози зниження мобілізаційного потенціалу України.

Спираючись на результати наявних наукових розвідок та міжнародний досвід, дослідницькою групою була сформована гіпотеза щодо пріоритетності впливу соціально-педагогічних факторів (факторів формування людського капіталу) на підвищення мобілізаційного потенціалу країни. Тобто дбати про підвищення мобілізаційного потенціалу країни, спираючись на такі засоби та заходи як соціальна реклама, поширення інформаційних кампаній за допомогою ЗМІ, або, навіть більш жорсткі дисциплінарні заходи – це вирішувати проблему пост-фактум. Тоді як ефективне, стратегічне, науково-вивірене управління суспільними процесами (засноване на принципах good-governance) передбачає

залучення цілого спектру засобів з принаймні попередження (або хоча б зменшення інтенсивності) негативних наслідків. А за оптимістичним сценарієм такий пул методів та інструментів впливу мав би на меті досягнення оптимальних і, навіть, амбіційних результатів. Мова йде про використання потенціалу інструментів соціалізації, зокрема, інститутів освіти та родини. Все це вимагає по-новому оцінити проблеми та завдання так званого «виховання дорослих».

На думку вітчизняного дослідника Мельниченка А.А. роль і значення патріотичного виховання тривалий час недооцінювались, що в значній мірі дискредитувало не тільки існуючу практику патріотичного виховання, величезний досвід з його організації та проведення, але і саму ідею формування і розвитку особистості громадянина-патріота (Мельниченко, 2006, с.153). Наразі ми можемо спостерігати не тільки загострення означеної тенденції, але й «пожинати плоди»: від фактичної втрати територіальної цілісності та подальшого існування цієї загрози в інших регіонах до зниження мобілізаційного потенціалу.

На виконання цих та ряду інших завдань було спрямоване соціологічне дослідження, проведене протягом 2018/2019 навчального року серед студентів КПІ ім. Ігоря Сікорського.

Проблема дослідження полягає у відсутності або нестачі фактичних матеріалів щодо мотивів, оцінок, думок та суджень сучасної української молоді, які б свідчили про особливості формування ціннісних орієнтацій, патріотичних настроїв, окремих аспектів розвитку людського капіталу і, як наслідок, дали б змогу розробити рекомендації щодо системного підвищення мобілізаційного потенціалу.

Метою дослідження є вивчення громадянсько-патріотичних ціннісних орієнтацій молоді як фактора актуалізації мобілізаційного потенціалу.

Завдання дослідження:

- Визначити основні проблеми, які турбують сучасну молодь;
- Визначити систему пріоритетів у ціннісних орієнтаціях молоді;

- З'ясувати особливості формування патріотичних настроїв у студентському середовищі;
- Дослідити систему стимулів та демотиваторів щодо проходження військової служби;
- Дослідити інші, крім навчальної діяльності, шляхи та інструменти формування людського капіталу.

Об'єктом дослідження виступили студенти денної форми навчання КПІ ім. Ігоря Сікорського. Виходячи з дотримання принципів гендерної рівності, можливість потрапити до вибіркової сукупності мали студенти як жіночої, так і чоловічої статей, що дозволило розширити евристичний потенціал дослідження та навіть поглянути на деякі аспекти без призми гендерних стереотипів.

В першій хвилі дослідження було опитано **1229 осіб** 1-5 курсів навчання. Теоретична похибка дослідження не перевищує 3% при довірчій ймовірності 95%.

Метод збору інформації: опитування у вигляді анкетування шляхом самозаповнення. Даний метод, з одного боку, забезпечив респондентам можливість надати більш відверті відповіді (адже передбачав «дистанціювання» респондента від особи дослідника), що було вкрай важливим через присутність так званих «чутливих» запитань в анкеті. З іншого боку, самозаповнення надавало перевагу через більш ґрунтовне ознайомлення респондентів з наявними альтернативами відповідей та можливостями надання своїх власних відповідей.

Далі зосередимось на найбільш важливих ознаках, досліджених в ході опитування.

Дослідження різноманітних аспектів формування мобілізаційного потенціалу, з'ясування найважливіших факторів, що впливають на цей процес неможливе без спонтанного визначення основних проблем, що турбують цільову аудиторію. Опитування продемонструвало, що молодь в описі своїх проблем в цілому відображає загальні настрої, притаманні всьому українському суспільству. Так, згідно дослідження Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка та Центру "Соціальний моніторинг, "проблемами,

які сьогодні турбують українців найбільше, є військовий конфлікт на Сході України (назвали 58% опитаних); низький рівень зарплат і пенсій (57%); підвищення тарифів на комунальні послуги (52%); підвищення цін на основні товари, інфляція (35,9%); безробіття, відсутність роботи (25,2%); хабарництво та корупція у владі (23,3%); а також неможливість отримати якісне медичне обслуговування (17%)” («Політична ситуація та електоральні орієнтації населення України», 2019). Але, якщо в дослідженні, що репрезентує все доросле населення України, соціально-економічні проблеми знайшли своє відображення в таких емпіричних індикаторах як «підвищення тарифів на комунальні послуги», «низький рівень заробітних плат та пенсій», «підвищення цін на основні товари», «хабарництво та корупція у владі», то у молодшій аудиторії дослідження, що представлено у цій науковій розвідці, ті самі аспекти були виражені через риторику, більш притаманну молоді: «відсутність впевненості у майбутньому», «загальне погіршення економічної ситуації в країні», «безробіття», «корупція» тощо.

Аналізуючи рейтинг означених проблем важко не помітити, як очевидно найбільш актуальні з них розташувались у відповідності до піраміди потреб А. Маслоу: від найбільш базових, вітальних – до потреб вищих рівнів. Втім, відмітимо, що серед найгостріших проблем, які турбують значну частину респондентів виявилась і проблема вищого порядку: 46% опитаних визнали, що їх турбує проблема морально-етичної деградації суспільства (докладно див. Рис.1).

Рис.1

**Які проблеми, на Ваш погляд, сьогодні найбільш гостро
стоять перед сучасною молоддю?**

Звернемо увагу, що запропонована ознака не корелює з програмними ознаками, на яких фокусується дане дослідження (цінності, патріотизм тощо), втім були виявлені деякі закономірності при відповіді на дане запитання серед студентів різних напрямків підготовки. Так, студентам соціо-гуманітарного напрямку притаманний більш оптимістичний погляд на проблеми, що їх турбують. Зокрема, вони в меншій мірі схильні виділяти такі з них: відсутність підтримки від держави, корупція та погіршення економічної ситуації. Разом з тим, парадоксально більше серед студентів соціо-гуманітарного напрямку тих, хто обирає серед проблем таку, що відображає брак матеріальних ресурсів та відсутність впевненості у майбутньому.

Табл.1

Спеціальність:

	Інженерна	ІТ	Соціо-гуманітарна
Безробіття	40.1	38.2	36.7
Брак матеріальних ресурсів	26.1	26.3	31.6
Відсутність взаєморозуміння з батьками	10.8	13.2	19.8
Відсутність впевненості у майбутньому	51.9	54.1	56.5
Відсутність підтримки від держави	33.6	36	29.4
Злочинність	18.8	23.1	16.4
Корупція	54.6	58.1	41.2
Морально-етична деградація суспільства	48.9	43.7	49.2
Недоступність освіти	5.9	4.2	5.1
Нестача особистого спілкування з однолітками	5.6	4	4.5
Обмежені можливості дозвілля	7.5	8.9	4
Погіршення економічної ситуації в країні	52.7	57.3	40.7
Проблеми зі здоров'ям	13.7	16.4	15.3
Шкідливі звички (куріння, алкоголізм, наркоманія тощо)	43.5	45.4	48.6
Ваш варіант	2.4	6.2	2.8
Важко відповісти	1.3	2.2	0

Дослідник О. Корнієнко стверджує, що «виховання національної самовизначеності особистості базується на основі оптимального балансу національних і загальнолюдських цінностей, які не тільки взаємозаперечують,

але й взаємодоповнюють одна одну» (Корнієнко, 1998). З цього логічно випливає необхідність дослідження саме ціннісних орієнтацій сучасного студентства. Звернемо увагу, що поміж традиційних цінностей, які розділяє більшість суспільства (добрі стосунки у сім'ї, цікава робота, матеріальне благополуччя), вирізняється цінність «мир у країні», яка останніми роками набула особливого змісту. Емпіричні дані, зібрані в ході даного дослідження, є свідченнями подібного переосмислення: навіть серед молоді, від якої (напевно, необгрунтовано) очікують безтурботності у своїх судженнях, дана цінність виявилася доволі актуальною.

Рис. 2

Аналіз двовимірного розподілу ознак, наведених у Табл.2, демонструє характерну закономірність: респонденти, які безсумнівно вважають себе патріотами, у більшій мірі схильні визначати серед найважливіших цінностей ті, які не відносяться до матеріальних: добрі стосунки у сім'ї, з друзями, мир у країні. Тоді як, респонденти, які взагалі не вважають себе патріотами більше схильні визначати серед пріоритетних матеріальні цінності: матеріальне

благополуччя (зокрема, прийнятний рівень доходів). Це може пояснюватись більш вираженою схильністю до емоційної лабільності тих людей, які без сумнівів вважають себе патріотами.

Табл.2

Чи вважаєте Ви себе патріотом своєї країни?						
цінності на даний момент є для Вас найбільш пріоритетними?		Так, безсумнівно	Швидше так	Швидше ні	Однозначно ні	Важко відповісти
	Добрі стосунки з друзями	50.9	49.6	36.3	35.9	40.6
	Добрі стосунки у сім'ї	71.6	65.7	58.5	46.9	60.9
	Матеріальне благополуччя (прийнятний рівень доходів)	40.1	44.8	48.7	54.7	50
	Мир в країні	63.1	52.5	32.9	21.9	39.1
	Цікава робота, професійне вдосконалення	53.6	65.5	58.5	48.4	62.9
	Цікаве дозвілля (мандрівки, спілкування тощо)	25.7	35.5	31.6	31.3	30.7

Чисте довкілля	24.3	26	16.7	18.8	18.8
Особиста безпека	24.3	26.9	27.4	21.9	29.7
Інше. Вкажіть, що саме	3.6	2.9	3	7.8	3
Важко відповісти	0.5	0.8	1.3	6.3	2

В цьому контексті варто згадати, що в патріотизмі прийнято виділяти емоційну та раціональну складові. Якщо держава дбає про розвиток людської особистості, створює сталий матеріальний базис для нього, інвестує в людський капітал, то й почуття патріотизму у її громадян отримує раціональні засади. Важливо, що за таких обставин почуття патріотизму виявляється не лише результатом задоволення базових, вітальних, матеріальних потреб, але й засобом формування самого патріотизму. З іншого боку, в умовах неспроможності матеріальної компоненти відбувається її заміщення емоційною складовою: фрустровані життєві потреби реалізуються через емоційно-забарвлені форми патріотизму, що у крайніх його вираженнях можуть перетворитися у націоналізм, екстремізм, тероризм, спроби вивищення однієї нації над іншими. В таких випадках почуття, що покликане єднати націю, бути емоційним підґрунтям соборності держави, може перетворитися на фактор її роз'єднання.

На підтвердження цієї думки доречними видаються слова дослідника Ф. Зелінського (Зелінський, 1996) про те, що «патріотизм буває двох родів: є патріотизм справи, є і патріотизм слів». Втішним є те, що отримані дані свідчать про усвідомлення більшістю опитаних молодих людей суті патріотизму, все таки, як патріотизму справи: 69% респондентів визначили, що, на їхню думку, патріотизм полягає у бажанні жити і працювати на благо своєї країни. Втім, такі запропоновані альтернативи як «Любов до Батьківщини» та «Гордість за свою

країну та її досягнення» отримали також доволі значне розповсюдження: 57% та 55% відповідно.

Рис.3

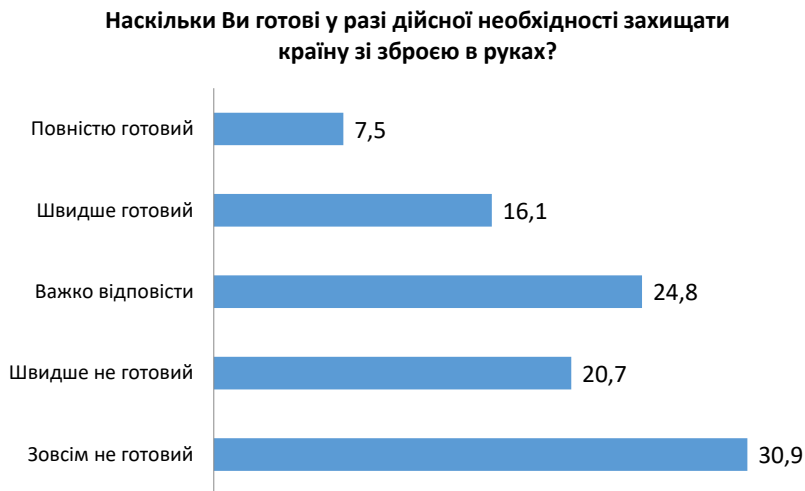
Разом з тим, дослідження зафіксувало хоч і незначну, але наявну частину респондентів переконаних, що патріотизм полягає у вивищенні власної нації над іншими. І хоч на даний момент, розповсюдженість таких переконань не є масовою, втім, з огляду на окреслені вище тенденції та застороги, поширення такої невтішної тенденції цілком можливе. З огляду на це, ще більш актуальним завданням сучасної системи освіти виявляється запобігання розповсюдження таких поглядів та установок.

Методологічна частина програми дослідження передбачала операціоналізацію поняття «патріотизм справи» через низку емпіричних індикаторів, серед яких «готовність у разі дійсної необхідності захищати країну зі зброєю в руках». Оскільки цей індикатор є доволі специфічним і навіть може розглядатися як «крайній» вираз такої форми патріотизму, логічно, що розподіл відповідей респондентів демонструє, що половина респондентів не готові захищати країну зі зброєю в руках. Відмітимо, що частка тих, хто вагався і не

зміг однозначно визначитись з відповіддю на запропоноване запитання, складає чверть опитаних.

Рис.4

Означені вище тенденції до неохайності більшості молодих людей захищати Батьківщину зі зброєю в руках мають і інші підтвердження. Зокрема, ця теза пояснює, чому переважна більшість респондентів (73,4%) однозначно вважають більш прийнятним за сучасних умов контрактну службу на добровільній основі в якості способу набору до Збройних сил. Можливо, це можна пояснити бажанням перекласти відповідальність за захист Батьківщини (в частині «зі зброєю в руках») на тих, хто робить це за власним бажанням та за матеріальну винагороду. В цьому виявляється діалектика патріотизму справи та патріотизму слова, а також діалектика форми і змісту патріотизму: молодь може щиро оцінювати свої почуття до Батьківщини як патріотичні (в розумінні патріотизму справи), але опосередковане вимірювання демонструє хибність цих переконань.

Рис.5

Дуальність емоційної складової почуття патріотизму відображається також у тому, що ті респонденти, які пишаються своїм громадянством, схильні в більшій мірі з надією дивитися у майбутнє, ніж ті, які не пишаються своїм громадянством – 58,7% на противагу до 30,6%.

Табл.3

Чи пишаєтесь Ви тим, що Ви є громадянином України?	З яким настроєм Ви дивитесь у майбутнє?		
	З надією на краще	Спокійно, але без особливих надій та ілюзій	З тривогою і невпевненістю
Пишаюсь	58.7	34.4	6.9
Важко відповісти	35.3	46.9	17.8
Не пишаюсь	30.6	50.5	18.9

Основним засобом формування почуття патріотизму є патріотичне виховання. Слідуючи теорії про суспільну природу походження та розвитку

людських почуттів (Ильенков, 1968), почуття не є вродженими, цілком біологічно обумовленими, а є продуктом процесу соціалізації. Тобто, почуття патріотизму, що за нашим переконанням, є основою мобілізаційного потенціалу будь-якої країни, як особливе ставлення до країни (засноване на комплексі позитивних почуттів, почутті гордості, спільності, приналежності, відповідальності, громадських компетентностях) є продуктом патріотичного виховання як складової освітньої політики. Що підтверджує думку, висловлену дослідником А. Мельниченком (2006), про досконалість системи патріотичного виховання в державі як визначальну детермінанту формування патріотичності її народу.

Посилання та література

1. Мельниченко, А. (2006). *Перетворені форми у виховних практиках сучасного соціуму*. (Дис. канд. філос. наук). Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Київ.
2. *Політична ситуація та електоральні орієнтації населення України: динаміка та прогнози*. (2019, 3 січня). Взято з <https://smc.org.ua/news/politychna-sytuatsiya-ta-elektoralni-orientatsiyi-naselennya-ukrayiny-dynamika-ta-prognozy/>
3. Корнієнко, О. (1998). *Національні цінності особистості: сутність та особливості формування*. (Автореф. дис. на здоб. канд. філос. наук за спец. 09 00 03). Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Київ.
4. Ильенков Э.В. (1968). *Об идолах и идеалах*. Москва: Политиздат.
5. Зелінський Ф.Ф. (1996). *Соперники христианства* – Москва: Школа Пресс.

Розділ 7.

«Один Мільйон Голосів – 2» (Глобальне соціологічне дослідження думок молоді)

ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ МОДЕРОВАНИХ ГРУПОВИХ ДИСКУСІЙ НА ТЕМУ: «ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ, ПРОБЛЕМИ ТА ОЧІКУВАННЯ МОЛОДІ» (УМСА УКРАЇНИ, ЗА СПРИЯННЯМ МІНІСТЕРСТВА МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ)

Вступна частина

Молодь являє собою головну рушійну силу та стратегічний ресурс розвитку будь-якої держави. Країни, які створюють належні організаційні умови для її соціального становлення та самореалізації, мають значно більше шансів в досягненні політичних, економічних та культурних успіхів. Після розпаду СРСР та проголошення в Україні незалежності, низька ефективність владних реформ у побудові ліберальної демократії з соціально орієнтованою ринковою економікою ускладнює життєве самовизначення сучасної української молоді та негативно впливає на її соціалізацію. Проблеми розбудови української державності, пов'язані з перманентною соціально-економічною та політичною нестабільністю, суттєво ускладнились через втрату державною владою контролю над Кримом і початком військових дій на Сході України. Всі ці події вносять корективи в життєві орієнтації молоді, її поведінку, соціально-економічне становище, громадянську активність тощо.

Про труднощі адаптації молоді до нових умов суспільного життя, в першу чергу, свідчить ситуація зайнятості на ринку праці, де вона перебуває у найгіршому становищі серед інших вікових когорт. За даними всеукраїнського соціологічного дослідження 2016 р., лише 44,9% опитаної молоді (до 35 років)

мають постійну роботу (Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді віком від 14 до 35 років, 2016). Серед них офіційно працевлаштованими, по трудовій книжці або за трудовим договором, було 69%. Українська молодь стикається з проблемами, що мають світовий характер: невідповідність між освітою і роботою, обмеження продуктивної зайнятості низькою кваліфікацією або навичками, які не збігаються з вимогами ринку праці (One Million Voices. A report on a survey of young people in 55 countries for the World YMCA, 2015).

Особливості соціально-економічної та політичної ситуації в Україні зумовлюють підвищений попит серед молоді на вищу освіту, що можна пояснити декількома причинами.

По-перше, тривала економічна криза, що зумовила суттєві зміни на ринку праці, не дозволяє випускникам шкіл та їхнім батькам сподіватися на те, що вони зможуть знайти роботу після закінчення середньої освіти. Звичайно, її досить складно знайти, маючи навіть вищу освіту, проте вступ до вищого навчального закладу на 5-6 років відтерміновує ситуацію працевлаштування.

По-друге, висока значущість освіти зумовлена прагненням абітурієнтів і, головне, їхніх батьків (особливо з низьким освітнім рівнем) підвищити соціальний статус своїх дітей.

По-третє, в умовах військових дій на Сході України актуалізувалася значущість такого фактору, як відстрочка від військової служби для студентів вищих навчальних закладів.

По-четверте, частина випускників шкіл усвідомлює, що сучасні роботодавці, при прийомі на роботу, враховують знання здобувачем робочого місця, його професійну компетентність, які перш за все можна отримати у вищій школі (Сокурянська, 2017).

Освіта для великої частини української молоді, не дивлячись на дуже скрутну вже протягом тривалого часу соціально-економічну ситуацію в Україні, виконує не лише інструментальну функцію підвищення соціального статусу та набуття фінансового благополуччя. Вона є також самоцінністю чи цінністю-

ціллю, завдяки якій можна самореалізуватися, стати висококваліфікованим спеціалістом та носієм високої культури (Zielińska; Szaban, 2016).

Досягнення життєвого успіху асоціюються у молоді не тільки з матеріальними: кар'єра; досягнення високого соціального становища у суспільстві; створення власної справи (бізнесу), але й з духовними цінностями: спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей; здобуття поваги серед людей; цікава й творча робота, розвиток здібностей та самореалізація; допомога іншим людям. Сім'я, що завжди належала в українській культурі до числа найважливіших суспільних цінностей, сьогодні, як і раніше, є найбільш бажаною життєвою опцією молоді. Загалом, не дивлячись на численні кризові явища в різних сегментах суспільства, українська молодь має впевненість, що за умов наполегливої праці можна реалізувати свої життєві стратегічні плани без сторонньої допомоги.

Серед інших ціннісних переваг значимим для молоді є добре здоров'я. В той же час, із збільшенням віку поступово зменшується частка молоді, яка оцінює стан свого здоров'я як «добрий» (у віці від 14 до 19 рр. – майже 60%, від 20 до 24 рр. – 52%, від 25 до 29 рр. – 44%, від 30 до 34 рр. – 38,6%). Збільшується частка осіб, які палять щодня; зменшується кількість молоді, яка є фізично активною та займається спортом (найбільш активними є молоді люди у віці від 14 до 19 років, серед яких 64,3% активно займаються спортом або приділяють хоча б мінімальну увагу фізичним вправам (від 30 до 34 рр. таких вже 48,6%) (Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді віком від 14 до 35 років, 2016).

Приблизно у чверті молодих людей, зокрема тих, що навчаються в українських університетах, присутнє розуміння екологічних цінностей (Zielińska; Szaban, 2016). Ця обізнаність молоді, щоправда, не кристалізувалась в громадську роботу екологічних організацій. Переважна більшість молоді в Україні не бере участі у діяльності громадських організацій взагалі, що відповідає існуючій нині невтішній тенденції слабкої залученості молоді у всьому світі в роботу місцевих громад.

Невисока громадська активність молоді є відлунням стану системної кризи, в якій перебуває українська держава. Відсутність політичної та соціально-економічної стабільності в країні породжує атмосферу недовіри до соціальних інститутів, організацій, різних соціальних груп, а також зумовлює формування індивідуалістичних орієнтацій молоді. Не є достатньо ефективною й інформаційна активність молодіжних організацій в Україні, які повинні були б сприяти залученню молоді в громадське життя. Про діяльність молодіжних центрів відомо лише 23,8% опитаної в 2015 р. молоді (Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді віком від 14 до 35 років, 2016).

Зростання громадянського активізму, водночас і патріотичних почуттів молоді, стало помітним під час політичної кризи в Україні на зламі 2013-2014 рр. і з початком збройного конфлікту на Донбасі. Студенти дали поштовх революційним подіям під час Євромайдану. Частина молоді взяла участь у добровільній військовій мобілізації. Багато молодих людей залучилось до вирішення численних соціальних проблем, особливо актуальними серед яких були: благоустрій місць сумісного проживання, волонтерська робота, підтримка переселенців, лікування та забезпечення воїнів антитерористичної операції. В цей час отримали розвиток цінності довіри, солідарності та громадянської участі.

Для прогнозування певних тенденцій суспільного розвитку, адекватного формування та коригування, у разі потреби, молодіжної політики в Україні та світі, нагальним завданням є здійснення регулярного аналізу ціннісних орієнтацій молоді, її прагнень, очікувань та проблем у сфері зайнятості, навколишнього середовища, здоров'я, залучення у громадське життя. Важливість вивчення різних аспектів соціального життя молоді, зокрема, усвідомлюють в ООН, яка, з метою проведення більш ефективної молодіжної політики, планує регулярно здійснювати соціологічні дослідження даної вікової категорії (The Global Youth Poll, 2018).

ЕМПІРИЧНА ЧАСТИНА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗВІТУ

Національне дослідження є частиною міжнародного глобального дослідницького проекту «Один мільйон голосів – 2», що проводиться за ініціативи Всесвітнього Альянсу YMCA. Мета проекту – поглиблене вивчення ціннісних орієнтацій, проблем та очікувань молоді в період входження у доросле життя (дослідження охоплює більше 40 країн світу; перше дослідження – «Один мільйон голосів» охопило 55 країн світу).

Емпіричні дані, представлені в національному звіті, зібрані соціологічним методом модерованих групових дискусій (МГД) протягом жовтня – грудня 2017рр. В Україні було проведено 8 МГД, в 7 населених пунктах: м. Київ (2 МГД), м. Кропивницький, с. Верховина (Івано-Франківська область), м. Боярка, м. Львів, м. Кременчук, м. Луцьк. Респондентом МГД була соціально активна молодь: учасники молодіжних громадських організацій, органів студентського самоврядування, місцевих ініціатив, віком від 17 до 20 рр. 2 МГД було проведено з внутрішньо переміщеними особами з Донбасу (які зараз проживають у м. Київ і м. Кременчук). Всього в МГД взяли участь 58 респондентів (у віці від 17 до 18 рр. – 29 людей, 19 – 20 рр. – 29 людей; 30 дівчат і 28 хлопців).

Дослідницький гайд, розроблений науковим керівником глобального дослідження «Один мільйон голосів – 2» - завідуючим кафедри Інституту прикладної соціології Варшавського університету професором Марекон Римзою, складався з 5 основних тематичних блоків: зайнятість, навколишнє середовище, здоров'я, хороше життя і духовні цінності, громадянське суспільство. Додатковою темою дослідження в Україні стала тема патріотизму.

Національний координатор проекту в Україні - Генеральний секретар Громадської Спільки «YMCA України», кандидат юридичних наук – В. А. Сербулов. Науковий керівник проекту в Україні – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» – М. Н. Єнін. Активну участь у підготовці і проведенні МГД брали волонтери молодіжної організації YMCA України.

Всі МГД були проведені за організаційної підтримки YMCA України. Проект відбувався за сприяння та інформаційної підтримки Міністерства молоді та спорту України.

ЗАЙНЯТИСТЬ

Серед тих, що обговорювалися, питання, пов'язані із зайнятістю, виявилися найбільш важливими для учасників МГД. Молодь планує закінчити навчання, знайти хорошу роботу, досягти певних кар'єрних успіхів та матеріального благополуччя. Додаткова професійна підготовка та зайнятість за кордоном (тимчасова або постійна) також розглядаються як можливий варіант розвитку життєвої траєкторії в найближчі 10 років. Порівнюючи своє покоління з попередніми, молодь акцентує увагу на самореалізації, пізнанні світу та кар'єрному зростанні як головних життєвих цінностях, а створення нею власної сім'ї відкладається на пізніший термін.

Щоб бути успішними при пошуку роботи учасники МГД, в першу чергу, звертали увагу на особисті якості, власну компетентність, важливість практичного досвіду та обізнаність у своїй професійній сфері. Університетські оцінки та отримання дипломів про закінчення навчальних закладів молодь розцінює як формальність. Для успішної самореалізації потрібно володіти такими навичками, як комунікабельність, впевненість в собі, рішучість, наполегливість, цілеспрямованість, відповідальність, організованість, гнучкість й відкритість новим знанням і професійним тенденціям, мобільність, готовність йти на ризик, харизма.

Високий рівень грошової винагороди є одним з найбільш важливих факторів вибору місця роботи для молоді. Це дозволяє їй відчувати стабільність та впевненість в завтрашньому дні: «Краща робота - яка подобається, але всі йдуть туди, де більше платять. Матеріальні цінності виходять на передній план» (Роман 20 Ч У-2). У той же час у деяких представників молоді, не дивлячись на визнання великої значимості в їх середовищі матеріальних цінностей, ототожнення роботи виключно з матеріальними благами викликає різке

неприйняття, своєрідний внутрішній конфлікт: «По большей части встречается такой стереотип, что ценность – это друзья, квартира, машина, престижная работа. На самом деле это не так, потому что если человек гонится за этим, он в итоге теряет себя» (Аліна 19 Ж У-6).

Крім високої заробітної плати при пошуку роботи значимими є можливості займатись улюбленою справою (відповідність інтересам та вже певним набутих професійним знанням), перспективи творчого і професійного розвитку, гнучкий графік, демократична атмосфера, хороший згуртований колектив, надійність компанії або організації. Деякі учасники МГД звернули увагу на важливість відчувати себе потрібними компанії, працювати в умовах сучасних організаційних стандартів, які характеризуються гнучкістю, орієнтацією на індивідуальні потреби, ефективною комунікацією, максимальною націленістю на розкриття кращих професійних та людських якостей.

Перешкодами для успішного працевлаштування молодь вважає недостатню якість отримуваної освіти та наявність неформальних, непрозорих правил при прийомі на роботу. Учасники МГД висловили претензії до наповнення навчальних програм через їх неактуальність, застарілість знань, недостатній акцент на профільних дисциплінах, обмежену кількість практики: «Я навчаюся обслуговувати комп'ютерні системи. Ця освіта мені, взагалі, не потрібна. Я вже провчився три роки і зрозумів, що в коледжі нас не навчають тому, що ти робитимеш далі у житті. Потрібен досвід, без нього нікуди не підеш. У коледжі не дають потрібних практичних навичок» (В'ячеслав 18 Ч У-1). Практичні вміння та навички, які вимагають роботодавці, надаються в малому обсязі навчальними закладами: «В університетах і коледжах вчать так, як має бути в теорії. В реальному житті роботодавець має якісь свої вимоги» (Лілія 20 Ж У-3).

Молодь оцінює важливість освіти не тільки через призму отримання професійних знань, вмінь та навичок. Це простір для нових знайомств, засіб загального саморозвитку та набуття універсальних людських якостей: «Для мене освіта – це перш за все комунікація і досвід спілкування з людьми, дипломатія в

стосунках, пошуки шляхів вирішення тих чи інших ситуацій, вихід із зони комфорту, новий досвід. Стосовно самої освіти – я теж не задоволена. Але ти все рівно знаходиш, що тобі цікаво. І я думаю, що якби я взагалі не пішла вчитись в університет, то мені було б дуже тяжко в житті» (Соломія 19 Ж У-5). Схожими є оцінки частини молодих людей і по відношенню до роботи, на якій вони на даний момент працюють. Будь-яка робота – це засіб набуття не тільки професійних навичок, але й певного життєвого досвіду, який може бути корисним у майбутньому.

Значимим фактором вдалого працевлаштування, на думку молоді, є наявність соціальних зв'язків: «Зараз червоний диплом ролі не грає. Якщо ти маєш зв'язки, на роботу можуть взяти і з трійками» (Наталія 20 Ж У-2). Дуже часто учасники МГД ставлять цей фактор на перше місце, що, з одного боку, може свідчити як про усвідомлення ваги соціального капіталу, важливості бути відкритим, активним і комунікабельним для набуття необхідних зв'язків в різних організаціях, так і про вітчизняну традицію працевлаштовуватися через родичів та друзів: «Я не хочу, щоб хтось думав, що мова йде тільки про зв'язки в розумінні наших батьків. Мається на увазі бути інтегрованим. Бути відкритою і універсальною людиною» (Ангеліна 18 Ж У-1).

У багатьох учасників МГД викликає занепокоєння недостатня кількість вільних вакансій на ринку праці, низькі заробітні плати, обмежені можливості захисту своїх трудових прав. Навчання вузько профільним спеціальностям при обмеженому попиті на них з боку роботодавців, навіть за наявності дуже якісних освітніх програм і висококваліфікованих викладачів, створює великі ризики безробіття освіченої молоді, і вона це розуміє: «...физика...это очень высокооплачиваемая работа, большой госзаказ, но по официальным данным только 35% процентов студентов после окончания ВУЗа могут устроиться по специальности... Курс остался по-прежнему сильный, очень крутой, преподаватели ездят читать лекции в США... Некоторые даже общаются с Нобелевскими лауреатами..., но проблема в том, что, если ты идешь не по

спеціальності, тебе нечого пропонуть. Нет смежного обучения, чтобы была вариативность» (Данило 20 М У-8).

Відповідальність за більшість цих соціальних явищ молодь покладає як на недостатню ефективність державних інститутів та вищих навчальних закладів, так і на саму себе, тому що у своїх життєвих стратегіях при виборі професії звертає надмірну увагу на її престижність, в той час як достойну оплату праці можна знайти і в робочих спеціальностях: «В Україні, працюючи за багатьма робітничими спеціальностями, можна мати достатньо високі зарплати, але молодь робить акцент на престижність» (Андрій 19 Ч У-7).

Недостатню якість освіти, яку пропонує держава та вищі навчальні заклади, учасники МГД сподіваються компенсувати проходженням різноманітних курсів і здобуттям практичного досвіду. Деякі з них наголошували на важливості власної самоосвіти: «У мене медична освіта, я маю лікувати дітей. І освіта для мене дуже важлива. І якщо я захочу, то знайду роботу по спеціальності. Не можу сказати, що я не задоволена освітою. Просто у нас така система, що ти перш за все маєш навчатися сам, а не сподіватись, що тебе хтось навчить...І це ніби заочна освіта, хоча по факту стаціонар...» (Іванна 20 Ж У-5). **Для покращення шансів на початок кар'єри чи її прогрес** молодь вважає за потрібне працювати над собою, спілкуватися з досвідченими професіоналами, вивчати іноземні мови. Самопрезентація на ринку праці своїх кращих якостей, саморозвиток та саморефлексія в просторі індивідуальних знань, вмінь та навичок є характерною стратегією для покращення кар'єрних можливостей у багатьох представників молодіжної вікової когорти: «В начале карьеры самое главное себя хорошо поставить. Чтобы руководство поняло, что ты ответственный человек, что у тебя хватает интеллекта, что ты коммуникабельный. Нужно все время развиваться. Чтобы в начале карьеры увеличить свои шансы, нужно сесть и понять, а что у меня не получается, что я не понимаю...Начинать разбираться в этой сфере...» (Аліна 19 Ж У-6).

Не дивлячись на високу оцінку значимості соціальних зв'язків в українському суспільстві при пошуку бажаної роботи, переважна частина молоді

виражає впевненість у власних силах та можливостях: «Звісно дуже залежить в якій країні ми народились і де ми проживаємо. Бо якщо ми захочемо стати генеральним директором Фейсбук, то нам це зробити буде важче, аніж якби ми народились поближче до їхнього головного офісу. Це образно звісно. Але я вважаю, що якщо ти хочеш кимось стати, то ти рухайся до своєї мети і тільки від тебе залежить, чи станеш тим, ким хочеш...» (Володя 20 Ч У-5).

Молодь, що взяла участь в МГД, майже однотайно наголошує на необхідності вдосконалення процесу профорієнтації в Україні для кращого розуміння нею власних інтересів та можливостей. Профорієнтаційна робота, на їхню думку, повинна проводитись, починаючи з молодших класів, що дозволить більш усвідомлено підійти до вибору професії після закінчення школи. Початок профорієнтаційних заходів, що, як правило, припадає на 15-16 річний вік, не залишає достатньо часу для глибокого самопізнання та професійного самовизначення. Через це велика кількість молоді розчаровується в зробленому професійному виборі. В той же час, вдосконалення системи профорієнтаційної роботи є одним з механізмів покращення ефективного використання людського капіталу.

НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ

Поняття «сталий розвиток» для переважного числа учасників МГД є мало зрозумілим концептом. Лише незначна кількість молоді висловила думку, що сталий розвиток являє собою економічний розвиток, що враховує екологічні проблеми: «Це, перш за все, економічний розвиток. Брати мінімальну кількість ресурсів, щоб заощадити для наступних поколінь. Використання електромобілів» (Ангеліна 18 Ж У-1). Поняття сталого розвитку також асоціюється з необхідністю пошуку альтернативних джерел енергії з метою збереження природних ресурсів: «Сталий розвиток означає впевненість у майбутньому. Наші земні ресурси вичерпуються і потрібно знаходити альтернативні джерела» (Катя 19 Ж У-1).

Відповідальність за стан навколишнього середовища молодь покладає в першу чергу на владу: «Я, как юрист, скажу, что об этом должны беспокоиться наши органы власти. Наш городской совет должен знать и прилагать все усилия для того, чтобы наш город был чистый. Это проблема того, что государство не выполняет все свои обязанности» (Ірина 20 Ж У-6). Учасники МГД майже одногослосно погоджуються, що український уряд не здійснює політику, спрямовану на збереження навколишнього середовища.

Частина переселенців з Донбасу вважають збройний конфлікт одним із головних факторів, який виштовхує Україну на периферію світового розвитку, і робить неможливим перехід країни на стадію сталого розвитку: «Мы уже являемся страной третьего мира, потому что у нас вооруженный конфликт. В таких условиях страна никак не может развиваться. Понятие «устойчивое развитие» подразумевает под собой стабильное и постепенное развитие страны с учетом экологических потребностей, но пока мы не преодолеем все эти кризисы, у нас не может быть развития в принципе...» (Анастасія 20 Ж У-8).

Під час проведення МГД мали місце думки молоді щодо відповідальності за проблеми навколишнього середовища транснаціональних корпорацій: «Німецька компанія з виготовлення провідників для автомобілів побудувала у нас свій завод. Він дуже впливає на наше навколишнє середовище. І наш соціум погодився на це...» (Назарій 20 Ч У-7). Національні уряди визнавалися не здатними змусити корпорації дотримуватись екологічно відповідальної поведінки. Суспільство, як правило, сприймає корпорації, перш за все, як джерело додаткових робочих місць.

Ідея відповідальності бізнесу за стан навколишнього середовища також переноситься молоддю на рівень індивідуальної етики власників заводів та підприємств: «Если ты предприниматель, неужели ты не можешь создать условия для себя, чтобы тебе самому было приятно находиться на своей работе, чтоб ты гордился...это же твой завод! Это мой завод, я это сделал» (Аліна 19 Ж У-6). Соціальні та екологічні проекти бізнесу мають здебільшого прагматичні

міркування і є засобом просування в політику: «Меценатство існує, але, лише для тих людей, які хочуть пробитися в політику» (Назарій 20 Ч У-7).

Проблеми навколишнього середовища молодь, як правило, розділяє на глобальні та національні. Серед глобальних проблем її хвилює руйнування озонового шару та пов'язані з цим кліматичні зміни, забруднення океанів, річок та озер, перенаселення планети, придбання людьми занадто великої кількості непотрібних речей. Серед екологічних проблем в Україні – вирубка дерев і лісів, надмірна кількість сміття та відсутність заводів щодо його переробки, забруднення водойм та повітря, велика кількість поліетилену в міському просторі, засмічені ліси, питання захоронення атомного палива, наслідки радіаційного забруднення природи Чорнобильською АЕС, шкідливі для здоров'я викиди великих заводів.

Неможливість повноцінно впоратись з проблемами захисту навколишнього середовища формує у свідомості української молоді негативне ставлення до своєї держави, яка мала б піклуватися про умови життя своїх громадян. Останнім, в свою чергу, не вистачає культурного виховання займатись даними проблемами: «Нам хоча б кинути недопалок в урну, а перед тим її знайти. Це повинна держава забезпечувати. Моральні установки людей теж мають значення» (Катя 19 Ж У-1).

Думки молоді щодо відмінностей у ставленні до природи у них та у попередніх поколінь розділились. Одні учасники вважали, що сучасне покоління є більш екологічно свідомим, має кращий доступ до інформації і глибше розуміння екологічних проблем. Як правило, прихильниками даної точки зору причина більшої зацікавленості сучасного покоління молодих людей проблемами навколишнього середовища пов'язується з погіршенням екології в наш час і нагальною потребою дбати про довкілля для запобігання катастрофічних наслідків для життя всіх людей на планеті: «У попередніх поколінь екологічна ситуація не була такою критичною, як у нас. Це не було так актуально для них. Зараз ми багато чуємо про це з медіа. Є люди, які цим дуже переймаються» (Юлія 17 Ж У-2). Молоді прихильники даної точки зору

вважають, що в СРСР, в якому жили їх батьки, домінувала загальнодержавна стратегія індустріалізації поза природні наслідки в майбутньому. Натомість в їх поколінні в глобальному масштабі активно розвиваються екологічно безпечні технології на виробництві.

Інші учасники МГД, навпаки, відстоювали думку, що українська молодь зараз менше турбується про екологічний стан країни, тому що націлена на еміграцію за кордон: «Я вважаю, що теперішнє покоління менше турбується про навколишнє середовище, оскільки спрямоване на виїзд з країни. Навіщо йому турбуватися про те, що тут буде через 20 років відбуватися, якщо воно завтра виїде?» (Володимир 17 Ч У-5).

Розповсюдження світової тенденції індивідуалізації і моделей поведінки, орієнтованої на глобальне споживання, протиставляються частиною молоді широко розповсюдженим масовим колективним практикам (хоча часто і примусового характеру з боку держави) щодо захисту довкілля в період існування Радянського Союзу: «Мне кажется, что наше поколение меньше заботится о природе, потому что сейчас такая мировая тенденция глобального потребления. Никому ничего не интересно. Раньше, во времена Советского Союза, у наших родителей организовывались какие-то субботники, принудительно все было, то сейчас очень сложно будет заставить... У нас сейчас мало кто задумывается об экологии. Всем главное – потреблять, а эти проблемы нас особо не касаются» (Настя 20 Ж У-8).

Ще одна група молодих респондентів висловила думку про неможливість однозначної відповіді на запитання про те, яке з поколінь більше дбало про навколишнє середовище. З одного боку, ці питання сьогодні піднімаються частіше й виникає більше організацій екологічної спрямованості, але з іншого боку – це є природнім наслідком збільшеного рівня споживання сучасного покоління людей: «Я хочу сказать, что нельзя однозначно ответить на этот вопрос...Поднимают этот вопрос чаще, пытаются находить какие-то альтернативные источники...но с другой стороны, человек стал больше потреблять. И у нас сменился менталитет. Если наши родители еще более или

менее задумывались над тем, какая ситуация с чистотой вокруг, то мы так не делаем» (Марія 18 Ж У-8).

В цілому у своїх ровесників учасники дискусій бачать байдуже ставлення до екологічних проблем. Серед причин такого стану речей були названі такі припущення: індивідуалізм та прагматизм сучасної молоді; особливості виховання; звичка жити, не задумуючись далеко на майбутнє. У свідомості певної частини молоді існує негласна конвенція професійного розподілу сфер діяльності та відповідальності. Це ж саме стосується захисту навколишнього середовища, проблема якого перекладається на спеціально навчених для цього людей: «Ещё человек может подумать, что его не так поймут, и потом пойдёт осуждение, либо же, как недавно слушала такие рассуждения: а для чего тогда существуют уборщики, если мы будем убирать. Я намусорила, это их работа убирать и это их зарплата» (Аліна 17 Ж У-4).

Деякі представники молоді головну причину незацікавленості своїх ровесників у захисті довкілля вбачають в національному менталітеті, наслідках науково-технічного прогресу, занепаді традиційних цінностей та формуванні людини, орієнтованої, в першу чергу, на споживацький тип поведінки («людини-споживача»): «...Раніше, вже десь в часи дохристиянської Русі, в Києві був культ природи. Люди вважали природу як за божество і не сміли підняти на неї руку. Ця проблема з'явилася десь в XIX-XX століттях, коли почався прогрес, почалася індустріальна епоха» (Микита 17 Ч У-4). Основними рисами національного менталітету, які заважають формуванню активно-діяльнісного типу поведінки з захисту довкілля, є відсутність колективної відповідальності та звички далекогосяжного планування: «Я думаю, проблема в тому, що українці не звикли думати про завтрашній день і брати на себе відповідальність за нього... Якщо вони викинуть якесь сміття на вулиці, то є прибиральниця. Вони не думають, що треба почати з себе змінювати майбутнє. Відповідно з цього і починаються проблеми зі сміттям, забрудненням... Ті люди, які сміять, думають «а за мною вберуть», а ті, які не сміять, думають «а моя хата скраю, я цього не роблю і мене це не зачепить», хоча, насправді, зачепить» (Володимир 17 Ч У-5).

Певним механізмом, який стримує розвиток потреби молоді дбати про навколишнє середовище, є відчуття нею відокремленості життєвого світу суб'єктів влади та звичайних громадян, не підконтрольності глобальних екологічних загроз та небезпек, життя в умовах підвищених екологічних ризиків. Це прослідковується в наступних думках учасників МГД: «Мене непокоїть, що я бачила інтерв'ю якогось еколога, який розказував, що їм відомо майже по датах план екологічних подій, які будуть розгортатися в світі, про нього знають голови держав, які не хочуть цю інформацію відкривати жителям своїх країн. Їм зі свого боку це теж не вигідно. Все тримається на чийсь вигоді. Вони можуть володіти інформацією, а такі люди, як ми, будуть собі жити далі, нічого не підозрюючи. Навіть не будуть перейматися, бо у нас нема всієї інформації про ризики і тої загазованості, і викидів. Відповідно ми про все це знаємо, але реально картину ніхто не відкриває, тому у людей немає причин, щоб насправді про це задуматися. Всі кажуть «живемо поки живемо... ну трапляться якісь катаклізми, так вони завжди траплялися...» Ось так і живемо. Ось це страшно» (Іванна, 20, Ж У-5).

Проблема захисту навколишнього середовища, на думку молоді, не може обмежуватись вольовими зусиллями окремих людей і вимагає комплексного підходу, зокрема, системних політичних заходів: «Мені здається, що найбільшою проблемою навколишнього середовища є те, що люди про нього хвилюються тільки до тієї міри, доки це безпосередньо стосується їх. А, насправді, в таких речах мусить бути колективна відповідальність. Це класно - сортувати сміття, пройтись пішки, викидати бичок в урну, але для того, щоб щось змінити, треба залучити до цього ще когось, змінювати політику в цій сфері» (Марія 18 Ж У-5).

Відчуття молоддю колективної безвідповідальності за охорону навколишнього середовища служить демотивуючим чинником брати участь у природоохоронних заходах: «Я знаю среди молодёжи моего возраста очень многих, которые хотели бы заниматься охраной окружающей среды. Но потом

просто задумываешься: вот я уберу, а дальше намусорят. Я снова уберу, дальше снова намусорят. Это просто бессмысленно» (Валерія 17 Ж У-4).

Невеликий період самостійного державотворення, незрілість капіталістичних відносин є стримуючими факторами займатись екологічно відповідальною політикою. Тому перспективи вирішення екологічних проблем у своїй країні респонденти МГД вбачають в еволюційному розвитку: «По поводу нашей культуры обращения с природой...мы молодое государство...к нам недавно только капитализм пришел, а если вспомнить, как все это происходило в том же США, там тоже со временем к этому приходили, надо просто время» (Даниїл 20 М У-8).

В якості орієнтиру для України щодо розповсюдження екологічно чистих технологій молодь називає Європу: «Я вважаю, що найбільш важливим для України є перехід на екологічно чисті, відновлювані джерела енергії, які зараз набувають популярності у Європі» (Олександр 19 Ч У-5).

Поштовхом для теперішнього покоління більше турбуватися про природу може стати діяльність незалежних спільнот, які будуть здійснювати громадянський контроль: «Певні незалежні групи можуть контролювати це. Вони не повинні ні під кого підпорядковуватися. Але я не знаю, як створити таку групу» (Едуард 19 Ч У-3).

Загалом, у підходах щодо методів заохочення молоді дбати про навколишнє середовище, думки молоді розділилися. Одні покладають надію на створення системи стимулів та заохочень на добровільній основі, інші – наполягають на примусових заходах.

Масове заохочення молоді активніше дбати про навколишнє середовище учасники дискусій вбачають в активній популяризації даної теми в суспільстві, перетворення даного типу поведінки в моду, своєрідний тренд: «...Стосовно механізмів треба зробити, щоб перехід на альтернативні ресурси став трендовим явищем. Щоб ми так не робили не тому, що так сказала влада, а тому що нам так хочеться, тому що це круто. Наприклад, так, як це зробила «Тесла». На їх замовлення вже до 2020 року черга стоїть. Люди не купляють тому, що це

екологічна потреба, а купляють тому, що це бренд. Якщо ти маєш «Теслу» – ти крутий чувак. Відповідно треба рухатись в такому типі мислення» (Володимир 17 Ч У-5).

Виховання з дитинства відповідального ставлення до навколишнього середовища, почуття нерозривної єдності людини та природи – важливий метод формування екологічної свідомості: «..В нашем районе есть лес, раньше он был очень грязный. Туда было страшно заходить из-за куч мусора. Меня лично с детства учили, что даже маленькую соринку лучше забрать с собой и выбросить дома. Надо думать, что ты часть внешней среды и надо за ней следить, а также призывать других к этому» (Маша 17 Ж У-1).

Прихильники примусових заходів не вважають добровільні стимули ефективними. Влада повинна взяти на себе відповідальність і активно впроваджувати систему заборон та покарань: «Я считаю, что тут проблема в системе запретов, наказания и предупреждения. Люди осознают безнаказанность за свои действия. То есть, если они намусорят, они понимают, что им ничего не будет...» (Сергій 17 Ч У-4). Говорячи про ефективність жорстких методів щодо захисту навколишнього середовища, молодь орієнтується на досвід країн з-за кордону: «Або стимули, або якісь заходи. Як за кордоном. Побачив хтось, що забруднюєш довкілля – штраф або виправні роботи. Або якийсь стимул... На жаль, поки що не надумала, які це можуть бути стимули, але, мені здається, скоріш за все, це потрібно робити таким чином: побачив – наказав...» (Інна 17 Ж У-4).

ЗДОРОВ'Я

Респонденти проявили єдність у визначенні здорового способу життя, сутність якого полягає у підтриманні фізичного, духовного (психічного) і соціального благополуччя, які, в свою чергу, є основними компонентами здоров'я: «Психічне і ментальне здоров'я впливає і на фізичну частину. Існують психосоматичні захворювання. Здоровий спосіб життя – це вміння тримати себе в тонусі і головою, і тілом» (Лілія 20 Ж У-3).

В підтримці здорового стану людини особливий наголос був зроблений на прогулянках на свіжому повітрі, правильному харчуванні, заняттях фізкультурою, повноцінному сні. Засудження у молоді викликає прагнення дотримуватись крайнощів у слідуванні окремим принципам здорового способу життя, наприклад, прояв фанатизму у спорті та створення культу здорового тіла: «Є люди, які ходять до фітнес-залів як на роботу, обмежують себе в звичайних радощах, таких, як поїсти нормально. Їхнє життя перетворюється на рахування калорій» (Олеся 18 Ж У-5). Помірне вживання алкоголю для психічного розслаблення не визнається більшістю респондентів як відхилення від норм здорового способу життя.

Поширеною серед учасників МГД є думка про наявність вміння у сучасної людини грамотного використання інформації для захисту себе від психічного перенапруження: «Одним з найважливіших аспектів, необхідних для здоров'я у наш час, є вміння фільтрування інформації, що поступає постійно і звідусіль, з багатьох різноманітних джерел» (Сергій 17 Ч У-4).

Респонденти висловили багато думок щодо причин страждань молоді від проблем із психікою. Однією з найбільш поширених причин є надмірне захоплення соціальними мережами і комп'ютерними іграми, що замінюють активний спосіб життя в фізичному просторі та живе людське спілкування: «Молодь зараз не розуміє спорту, прогулянок. У них закладено інстаграм, відеоігри. В телефоні все їхнє життя» (Едуард 19 Ч У-3).

Соціальні мережі, реклама та медіа є джерелом сильного стресу, оскільки через них масовою культурою нав'язуються певні стандарти сучасного способу життя. Це змушує молодь активно порівнювати себе і свій спосіб життя з іншими людьми, що часто породжує у неї розчарування й почуття власної неповноцінності: «Ця ілюзорність нормальним, ніби думаючим людям, нав'язує комплекси. Ти думаєш «от в мене не накачаний прес», ще чогось не вистачає, «той бігає, я не бігаю, значить я якийсь лінивий». Просто проблеми в тому, що люди не сприймають себе такими, якими вони є...» (Олеся 18 Ж У-5). Залежність від суспільної думки, необхідність здобуття високого соціального статусу з

відповідним рівнем споживання матеріальних благ та послуг в якості невід'ємної норми сучасного життя чинить сильний психологічний тиск на молодь, є джерелом постійного стресу та внутрішньої тривоги: «Потрібно весь час думати, що про тебе подумают інші. Постійна тривога і неможливість заспокоїтися на певний час створює тиск. Люди витрачають дуже багато психічного здоров'я на те, щоб довести за допомогою дорогих речей щось комусь» (Назарій 20 Ч У-7).

Надзвичайно високий ритм життя сучасної цивілізації, великі обсяги роботи та гонитва за кар'єрними досягненнями психічно виснажує сучасну людину: «Мы пытаемся... достигнуть чего-то сверхмасштабного, но в итоге мы убиваем себя и свое здоровье, и свои силы» (Аліна 17 Ж У-4).

Ще один чинник психічних захворювань, що є побічним продуктом індивідуалізації – поширення самотності у багатьох людей через меншу залученість в суспільне життя: «...проблема заключается в том, что люди никак не вовлечены в какие-то общественные организации, группы, т.е. они отделяются, чувствуют себя более одинокими, у них возникают психические расстройства» (Настя 20 Ж У-8).

Опитана молодь, що складалася з переселенців з Донбасу, орієнтуючись на пережитий досвід перебування в регіоні, охопленого збройним протистоянням, головним негативним чинником впливу на психіку визнала війну.

Серед інших причин, що можуть спричинити психічні розлади молоді, є виховання в неблагополучних сім'ях, в яких батьки зловживають спиртним, наркотичними речовинами. Молодь наділяє великою значимістю підтримку близьких людей та сім'ї для психічного здоров'я. Деякі учасники відмітили, що формування психічного здоров'я особистості починається ще на стадії виношування дитини: «Проводили психологічні дослідження, які показали, що в Японії люди спокійніші. У них декретна відпустка надається в перші три місяці вагітності... В перші три місяці вагітності зароджується нервова система і мозок» (Марія 18 Ж У-2).

Популяризація державою здорового способу життя є **одним з провідних методів заохочення до нього молоді**. Організація фінансово доступних для

відвідування гуртків, спортивних секцій, побудова спортивних майданчиків, соціальна реклама на телебаченні, впровадження обов'язкових занять фізкультурою в навчальних закладах освіти можуть допомогти молодим людям впоратися з особистісними проблемами і сформувати нові життєві цілі.

Важливими, на думку молоді, є інвестиції влади і бізнесу у вітчизняний спорт. Спортсмени, маючи високі професійні здобутки, престиж та суспільне визнання можуть стати тією референтною групою, яка заохочувала б молодь вести здоровий спосіб життя: «У нас не проводиться значительных вливаний властью и бизнесом в спорт, спортсмены еле сами выживают... У нас нет каких-то звезд, которые будут говорить, что кроме того, что я классно пою и танцую, я веду здоровый образ жизни и правильно питаюсь» (Данійл 20 М У-8).

Любов до здорового способу життя потрібно закладати з дитинства, вважають респонденти. Просвітницька діяльність з боку держави та громадських організацій повинна охоплювати не лише дітей, але й батьків. Останні відіграють позитивну роль у формуванні потягу дітей до заняття спортом.

Загалом, державна політика для формування здорового покоління повинна бути спрямована на підняття життєвого рівня населення. Занепокоєння у деяких респондентів, що взяли участь в МГД, викликає низький рівень життя значної частини молоді, що створює перешкоди для підтримання здорового раціону харчування екологічно чистими продуктами як невід'ємного атрибуту здорового способу життя: «В популярных социальных сетях пропагандируется здоровый образ жизни... Но если учитывать социальное неравенство общества, то это доступно не всем. Конечно, можно соблюдать какие-то базовые принципы для поддержания физической формы, разумного питания, но не все люди могут себе это позволить. Например, здоровая экологическая пища, которая приносит пользу, в условиях мегаполиса стоит просто бешеных денег. А молодежь – это школьники старших классов, студенты, которые еще не стали на ноги или живут за счет родителей, маленькие стипендии. Они просто не могут себе этого позволить» (Анастасія 20 Ж У-8).

Думки щодо підвищення цін на тютюн та алкоголь, як засобу формування потягу до більш здорового способу життя, розділились. Викликає побоювання потенційна двоякість наслідків подібних заходів: з одного боку, обмеження доступу до тютюну та алкоголю певної частини молоді, а з іншого – стимулювання їх нелегального продажу та спонукання до пошуку споживання альтернативних шкідливих речовин.

ХОРОШЕ ЖИТТЯ І ДУХОВНІ ЦІННОСТІ

Переважає більшість молодих респондентів, уявляючи зміст свого діалогу з своїми майбутніми дітьми про «хороше життя», схилилися до того, що вони мають передати певний життєвий досвід, навчити майбутню дитину бути самостійною і самодостатньою. Хороше життя асоціюється, перш за все, з особистісною свободою, незалежністю в судженнях і діях, цілеспрямованістю, авторитетом, а також здобуттям якісної освіти та цікавої й високооплачуваної роботи. Значимими на рівні молодіжної свідомості є також благополучна сім'я, любов, друзі, фізичне та психічне здоров'я, життя в гармонії із собою та оточуючими людьми.

Частина респондентів пов'язувала «хороше життя» із релігійним життям у лоні церкви. Зокрема на цьому наголошувала молодь Західної України, особливо з сільської місцевості, де традиційні цінності мають доволі усталені позиції: «Я б дитину змалку залучав до походів у церкву з сім'єю. Заохочував робити якісь добрі справи. Читали би Біблію разом» (Льоша 17 Ч У-3).

Інші учасники МГД не погоджувалися із ідеєю релігійного життя, як хорошого життя, висловлюючи протест проти примусового залучення дітей до церкви та релігійного виховання: «Я не хочу свою дитину хрестити, коли вона народиться. Я хочу, щоб це був її свідомий вибір. Я навіть свою маму питала «чому ви мене хрестили, в чому є сенс, коли дитина невідомо? Нехай це буде вибір людини, хай хреститься, коли хоче і в якій хоче релігії. Раннє релігійне виховання я вважаю неприйнятним. Принаймні, для власних дітей я не буду

цього нав'язувати. Це дитині не те, що непотрібне, але вже закладає певний вектор думок і розвитку, який буде заважати їй в житті» (Олеся 18 Ж У-5).

Думки учасників МГД щодо духовності та релігійності наступних поколінь розділилися на три умовні групи. Одна група відстоювала думку, що молодь ставатиме менш духовною та релігійною. Друга група вважала, що рівень релігійності та духовності не буде змінюватися в подальшому. Третя група молоді була схильна до думки, що духовність та релігійність молоді зростатиме.

Аргументи молоді з першої групи були різними. Один з них – низький рівень релігійності батьків, які відвідують церкву лише у святкові дні або під час надзвичайних життєвих драм: «Менш духовними. Зараз в церкву ходять тільки на Пасху або коли стається щось незвичайне у житті. У молоді зараз байдуже ставлення до релігії» (Роман 20 Ч У-2). Відштовхуючись від культурного досвіду своїх батьків та оцінки ставлення до життя своїх ровесників, сучасна молодь висловлює песимізм щодо релігійності та духовності в наступних поколіннях: «Вони будуть брати приклад з нас. Ми також живемо за правилом «мене це не стосується» (Марія 18 Ж У-2). Деякі учасники МГД відзначають поширення прагнення до матеріальних цінностей, орієнтації на багатство та споживання як головні критерії успіху у своєму поколінні: «Мне, кажется, будущие поколения будут менее духовными. Ориентация идет на то, как можно заработать деньги, а деньги – это материальное. Человек больше становится материалистом, а это противоположно духовности» (Марина 20 Ж У-8).

Втрата молоддю ціннісних координат, заданих релігією, може призвести до вихолощування моральних регуляторів поведінки у повсякденному житті: «Думаю наступні покоління будуть менш духовними. Коли ти відмовляєшся від релігійних орієнтирів, то досить важко знайти власні. Тобто важко знайти моральну людину поза релігійністю. І класно, коли людина може синтезувати все найкраще з різних релігій. Але часто такі люди, потрапляють в моральну анархію і починають сіяти зло. І така людина собі розуміє, я не отримаю кари, бо Бога немає...Вона не несе відповідальності ні перед собою, ні перед вищою істотою. І думаю, що ми до цього йдемо» (Олеся 18 Ж У-5).

Іншою причиною розповсюдження аргументу щодо зменшення релігійності та духовності в наступних поколіннях є асоціація частиною молоді церкви з бізнесом: «В наш час релігія – це бізнес» (Наталія 20 Ж У-2). Негативний інформаційний фон, в якому існують провідні релігії світу, їх небажання, на думку молодих респондентів, адаптуватись до умов теперішнього часу дискредитує їх та зменшує їх роль у формуванні духовних цінностей: «Проблема сейчас в том, что практически каждая религия мира себя сильно дискредитирует. Скандалы в православной церкви, скандалы в католической... Тот же Ислам с его радикалами. В этом духовности мало... Сами религии плохо стараются, чтобы в них верили. Повторяют всё год за годом, адаптироваться под современность они не хотят» (Даніїл 20 М У-8).

Інша асоціація з релігією – це особливий тип влади, який за допомогою механізмів маніпуляції об'єднує та контролює великі маси людей. Але наслідки зникнення такої влади оцінюються двояко. Це шлях до дезорганізації соціального життя або подальшої індивідуалізації людської особистості: «Зараз багато людей, особливо молодь, ставить під питання релігію як таку. Особисто моя думка, що релігія – це спосіб об'єднання людей і спосіб маніпуляції ними. Релігія створювалась, щоб мати контроль над людьми. І коли цього контролю не буде, то і простору для маніпуляції буде набагато менше. З одного боку, це може привести до хаосу, а з іншого – це може бути більш виражений культ людської індивідуальності» (Діана 19 Ж У-5).

Суб'єктивна думка окремих молодих респондентів про зростання атеїстів в їх поколінні набувала іноді позитивної оцінки під час МГД. Це дуже добре простежується в наступних двох цитатах, які є частиною діалогу молоді з приводу даної теми. Один з учасників МГД аргументує зниження числа віруючих поширенням наукового світогляду в суспільстві: «...У нас появляется много атеистов с научной точкой зрения на вопросы развития и функционирования физического мира» (Дмитро 18 М У-6). Інший – розвиває цю думку в контексті характерного для сьогодення розвитку індивідуальних прав та свобод: «Я не считаю, что это плохо. Раньше было как. Я сделаю что-то, и меня

Бог накажет. Глупый стереотип. Сейчас по-другому, человек сам для себя решает, что такое хорошо, что такое плохо. И я скажу так, что атеисты – они даже более искренние люди, чем верующие, потому что верующие всегда делают хорошие дела не из своих добрых побуждений, а только потому, что боятся, что Бог накажет» (Аліна 19 Ж У-6).

Аргументи респондентів, які вважали, що рівень релігійності та духовності не буде змінюватися в подальшому, зводились до сталості відтворення певних типів мислення і дій в суспільстві та існуванні індивідуальних переваг: «Завжди будуть люди, які ходитимуть до церкви» (Дарина 17 Ж У-2). Деякі респонденти вважають, що релігійність та духовність можуть змінити форму, але суть залишиться незмінною: «Щодо наступних поколінь, то можливо в іншій формі, але теж буде пошук простих відповідей на складні питання. Для багатьох це виражається в бажанні долучитись до певної релігії. Ми всі схильні до цього» (Соломія 19 Ж У-5).

Думки молодих учасників МГД, які вважали, що духовність та релігійність зростатимуть в наступних поколіннях, ґрунтовані на власному досвіді активного релігійного життя: «Я часто буваю в церкві і бачу там багато молоді» (Катя 19 Ж У-1). Також певну роль у формуванні таких думок має наявність близького оточення, що сповідує певні духовні цінності: «У мене є дуже духовні друзі, духовні по Біблії...» (Едуард 19 Ч У-3).

Інший аргумент частини молоді щодо зростання духовності у майбутніх поколінь – можливість вільного вибору цінностей, зменшення стереотипності в мисленні та поведінці. Тут молодь протиставляє період перебування України у складі СРСР та часи незалежності: «Не все среди молодежи понимают суть духовного развития. Многие думают, что это религия. Человек может ходить в церковь, но его помыслы будут не настолько чисты, как таковыми он их представляет. Стереотипы превышают...Духовные ценности будут развиваться по одной простой причине, потому что раньше в Советском Союзе эти ценности навязывались, а сейчас человек уже сам выбирает для себя, что для него является ценностью» (Аліна 19 Ж У-6).

Деякі респонденти висловили думки, що майбутнє релігії пов'язане із перспективами наукового прогресу: «Поки наука прогресує, вона може пояснити багато фактів, але коли наука стане безсилою, то релігійність може знову відродитися» (Ярослав 19 Ч У-1).

Загалом, сучасне функціонування інституту церкви асоціюється у молоді із формалізацією релігійних практик, падінням авторитету священнослужителів, втратою впливу релігійних норм та цінностей на повсякденне життя.

Чи пов'язані між собою духовність та релігійність? Хоча більшість респондентів визнали існування тісного зв'язку між духовністю та релігійністю, деякі з них відзначили, що «духовність – це ширше за релігійність поняття» (Андрій 19 Ч У-7) і «зустрічається релігійність без духовності» (Соломія 18 Ж У-7). Ті, хто вважає, що духовність має прямий зв'язок із релігійністю, релігією і церквою посилалися на те, що неможливо стати духовною людиною, не будучи релігійним, релігія – дороговказ, що допомагає рухатись у напрямку духовності: «Релігія – це шлях набуття духовності...» (Дмитро 17 Ч У-4). Наявність високої моралі серед атеїстів – швидше виключення, ніж правило: «Я вважаю, що релігійність і духовність дотичні між собою, але атеїсти в більшості випадків навряд чи будуть духовними, там тільки одиниці стануть високоморальними» (Микита 17 Ч У-4). Релігія оцінюється як засіб до набуття духовності та життєвих орієнтирів: «...я вважаю, що релігійність - це допоміжна річ для духовності. Багато людей дійсно не розуміють, що потребують в цьому світі і вони губляться. І причина теперішньої розгубленості молоді також іде від релігії. Бо тепер все дозволено, все можна, і ніби все добре. Але коли людина не має якихось орієнтирів, якоїсь основи, то вона відчуває спустошеність» (Олеся 18 Ж У-5).

Інша позиція учасників МГД полягала в тому, що релігія та духовність не завжди пов'язані і зовсім не обов'язково бути релігійною людиною, щоб бути духовною: «Ототожнення духовності і релігійності – це не правильно. Я не вважаю себе віруючою людиною абсолютно, але тим не менше, я не вважаю себе гіршою людиною ніж християнин, який всім заповідям слідує. Я ж не ходжу не вбиваю, не краду. Моя духовність полягає в тому, що я вірю в себе, в своїх друзів,

в батьків, в своє оточення. Я хочу їм допомагати. І я хочу в цьому розвиватись – це і є моя духовність» (Марія 18 Ж У-5).

Духовні цінності пов'язуються молоддю з солідарністю, добротою, альтруїзмом. У своїх оцінках молодь іноді протиставляє духовність та прогресуючу індивідуалізацію свого покоління, негативним наслідком якої є збільшення недовіри між людьми, зменшення щирості та відкритості, готовності йти на самопожертву заради інших, розповсюдження споживацьких цінностей та культу наживи.

У думках молоді щодо можливих радників у разі складних життєвих ситуацій також немає єдності. Її формально можна розділити на «індивідуалістів» та «колективістів».

До першої групи належать ті, хто вважають за необхідне вирішувати власні проблеми самостійно: «Я стараюся говорити з собою... Треба шукати проблему в собі і відповідь в собі. Я розділяю свою реальність і себе, як порадника. В ситуаціях, в яких не можу знайти відповіді, звертаюся до батьків» (Лілія 20 Ж У-3). У частини молоді індивідуалістська стратегія обґрунтовується розчаруванням життям та людьми, в тому числі з близького оточення: «Ти маєш всю надію шукати в самому собі. Я це підтримую, бо в певний момент я розчарувалась в багатьох людях і включно з батьками. Бо я до певного моменту вірила, що це святі люди...» (Діана 19 Ж У-5).

Стиль виховання батьками відіграє суттєве значення на вибір молоддю індивідуалістської або колективістської орієнтації в разі виникнення життєвих проблем: «Я рос без отца. Привык сам решать с детства. Было такое, что я спросил у мамы, а она: «Ты что ко мне обращаешься, иди». Было, накосячили мы с друзьями очень сильно, я позвонил моей маме, нужны были деньги. Она ответила, ты влез - сам разбирайся...» (Сергій 19 М У-6).

Розвантажитись психологічно і знайти шляхи вирішення проблем допомагають різні практики дозвілля та творчого самовираження: «Не обов'язково комусь розповідати, щоб стало легше. Є інші способи вирішення проблем: малювання, біг, наприклад» (Ангеліна 18 Ж У-1). Індивідуалізм у

вирішенні життєвих протиріч може сполучатись зі зверненням до думок референтних для молоді груп: «Я намагаюся вирішувати проблеми самостійно. Якщо це важко, звертаюся до людей з більшим досвідом вирішення питань. Важливо, щоб ми були знайомими» (Іван 17 Ч У-2). Іноді в ролі референта молодь воліє бачити сторонніх людей, тих, з ким немає близьких емоційних зв'язків: «Нейтральним людям можна розповісти щось таке, що іншим ти не розкажеш. Це повинна бути людина, яка для тебе взірець в чомусь» (Ангеліна 18 Ж У-1).

Більша частина молодих респондентів вважає, що для вирішення складних життєвих ситуацій необхідно залучати як власні сили, так і допомогу близьких, родичів та друзів. Поряд з батьками і друзями, поширеною стратегією поведінки серед молоді в складних ситуаціях є звернення до Бога: «Я звертаюся до друзів і до Бога. І батьків само собою» (Льоша 17 Ч У-3).

Оцінка молоддю власних знань і ресурсів та компетентності інших осіб є одним з важливих чинників вибору між альтернативою намагатися вирішити проблему самостійно або звернутись за допомогою: «Я, когда встречаюсь со сложной ситуацией, думаю о том, могу ли я с ней справиться сама, есть ли у меня все знания, ресурсы и так далее. Если не могу, то я думаю, к кому могу обратиться за этой помощью. Кто знает и понимает, как с этим справиться. Кто мне может помочь» (Ірина 20 Ж У-6).

Погляди молодих учасників стосовно того, чи можна якимось підготуватися до можливих складнощів у житті, розділилися. Так, частина молоді вважає, що неможливо бути готовим до потенційних втрат і життєвих труднощів. Серед деяких переселенців із зони бойових дій така думка пов'язується з високою непередбачуваністю, плинністю життєвих подій, хід яких може стати чинником психічних розладів у навіть дуже стійких до стресу людей. Серед таких подій тема війни виходить на перший план: «Такие трудности, как потери и страдания – падают на голову. Ты никогда не можешь предугадать, в какой момент жизни с тобой такое случится, или с твоими близкими...у меня есть личный пример. У одной моей знакомой очень трудное

положение. Она выходила из всех трудностей с гордо поднятой головой... но когда у нее во время военных действий умер сын, она не может сейчас находиться в обществе, и лежит в психиатрической клинике. И как может человек к такому быть готовым, я не понимаю» (Анастасія 20 Ж У-8).

Наявність стимулів до життя, усвідомлення своєї важливості для інших людей є передумовою моральної витримки для протистояння складнощам життя: «Втрата чи серйозна хвороба близьких людей - це те, до чого майже неможливо підготуватись. Просто потрібно донести людині чи собі розуміння основного стимулу заради чого ти живеш, що ти є опора для когось, так само як хтось є опорою для тебе. І це дуже важливий стимул жити і не зламатись. І розуміти, що ти можеш комусь допомогти. Це може допомогти морально триматись, розуміння, що ти не один» (Марія 18 Ж У-5).

Інші респонденти були схильними вважати, що підготуватися до складнощів життя можливо. В нагоді тут можуть стати різні засоби, серед яких є перейняття досвіду батьків та інших людей, звернення до Бога, духовне загартовування. Важливим є наявність чогось цінного та значимого у житті: «Для кого-то это любимый человек, для кого-то профессия, для кого-то какое-либо место, может быть дом, может быть лес. То есть, что-то, что заставляло бы, невзирая на проблемы, идти вперед..., ты прибегаешь к этому, и тебе на душе становится легче. Ты понимаешь, что жизнь не такая уж и плохая, что всё на самом деле хорошо, это всё пройдет» (Сергій 17 Ч У-4). Корисною є власна саморефлексія, прагматизм, твереза оцінка речей: «Це як: готуйся до найгіршого, але сподівайся на краще. Просто не треба сильно зачаровуватись в те, що ти робиш, в якусь справу, чи явище. Треба це все більш прагматично сприймати і розмірковувати над вирішенням проблеми. І також вміти шукати і позитив, і негатив в ситуаціях...» (Ростислав 19 Ч У-5).

Здатність людини переживати складні потрясіння залежить також від її характеру та виховання. Сформована з дитинства самостійність суттєво допомагає впоратися з життєвими труднощами: «Якщо людину весь час опікали, то вона не навчиться вирішувати свої проблеми. В моїй групі є дівчата, які весь

час їздять до батьків. Я їжджу раз на пів року. Я звикла сама вирішувати проблеми. Все залежить від виховання» (Марія 18 Ж У-2). Батьківський стиль виховання, який полягає у надмірній опіці своєї дитини, оберіганні від зустрічі з повсякденними труднощами та проблемами є причиною її гіршої адаптації до умов дорослого життя: «Якщо батьки будуть змалечку робити все за дитину, вона виросте не готовою до життя» (Настя 17 Ж У-3).

Молоді респонденти із Західної України, на основі власного досвіду, внесли пропозицію впровадження у шкільний курс таких учбових дисциплін, як «Етика» та «Християнська етика», в рамках яких на конкретних прикладах можна дати знання дітям щодо варіантів поведінки у конкретних життєвих ситуаціях: «В моїй школі було два предмети – Етика і Християнська етика. Нас вчили, як правильно поводитися в різних ситуаціях. Дітей треба вчити, починаючи з таких предметів...» (Владислав 20 Ч У-7).

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Громадською діяльністю у місцевій спільноті респонденти МГД займаються переважно в органах студентського самоврядування, молодіжних громадських організаціях. Також молодь проявляє себе в творчих гуртках, культурних і спортивних проектах міста.

Лідерство, на думку молоді, передбачає такі якості, як цілеспрямованість, харизму, відповідальність, комунікабельність, вміння організовувати, мотивувати і вести за собою людей, вміння втілити ідею в конкретний результат. Майже всі респонденти визнали, що лідерство – це не природжені, а набуті впродовж навчання, практики та досвіду якості людини, що вимагають постійної, напруженої роботи над собою. В той же час, за лідерством стоїть велика відповідальність за долю інших людей і тільки той, хто готовий на себе взяти цю відповідальність, може стати лідером: «Лідер – це людина, яка відповідає за цілу групу» (Настя 17 Ж У-3).

Серед респондентів є ті, хто бачать себе у майбутньому лідерами своїх громад, проте для цього необхідно здобути необхідні знання, навички, досвід.

Серед частини респондентів чоловічої статі, що взяла участь в МГД, є амбіції стати лідерами в бізнесі і допомагати розвиватися своїй локальній громаді: «Хотілося б стати лідером, щоб люди тебе слухали і йшли за тобою. Відкрити свою справу і допомагати розвиватися місту» (Роман 20 Ч У-2). Інші виявили бажання проявити лідерські якості, працюючи на державній службі.

Окрім соціальної теми лідерства, була згадана тема лідерства в приватному житті. Деякі з респондентів виявили бажання бути у майбутньому лідерами у власній родині, вести за собою сім'ю, вирішувати проблеми близьких людей.

Загалом думки про активність та лідерські якості молодого покоління розділилися на дві протилежні позиції. Одна група респондентів, що взяла участь в МГД, вважає, що молодь наразі є досить активною, бере участь у багатьох громадських заходах, пропонує та реалізує власні ініціативи. Особливо сплеск громадянської активності став помітним з початком революційних подій на Майдані та початку військових подій на Сході України.

Друга частина респондентів впевнена, що більша частина молоді відчуває байдужість до процесів, які відбуваються у суспільстві: «Молодь доводиться змушувати відвідувати суспільні заходи» (Роман 20 Ч У-2). Такі різносторонні думки пов'язані з власним досвідом респондентів. Одні мали позитивний відгук серед однолітків, інші – пасивність та небажання долучатися до громадської діяльності. Водночас, респонденти згадували, що на Майдан першими вийшли саме студенти, отже молодь виявляє здатність до згуртування та активної демонстрації своєї позиції. Для цього необхідно, щоб проблема дійсно серйозно хвилювала молодь і лідери вчасно змогли консолідувати людей навколо себе, як це сталося під час Майдану: «...Молодь же вийшла на Майдан. Можливо, у них є лідер, який доніс їм інформацію» (Роман 20 Ч У-2).

Перешкоди та проблеми, що зустрічають молоді люди при спробі озвучити свої ідеї людям, які мають повноваження приймати рішення та впливати на процеси, пов'язані з різними чинниками.

Респонденти вважають, що люди, які мають повноваження, бояться сприймати нові ідеї, адже не розуміючи їх з тих чи інших причин, не хочуть

підривати свій авторитет: «Іноді, нові ідеї можуть похитнути авторитет людей» (Юлія 17 Ж У-2). Також молодь зіштовхується з негативним ставленням старшого покоління через відсутність в неї досвіду та знань.

Частина опитаних респондентів висловила бажання реалізувати себе в політичному житті країни, але на разі не бачать політичних сил та політичних лідерів, які б вселяли довіру. Відтворення правлячих груп в Україні на власній соціальній основі, кумівство, корупція є тими системними рисами політичного життя, які демотивують молодь робити політичну кар'єру: «Нормальный человек не выживет в этой политической среде. Даже если ты будешь несломленным бойцом, долго не продержишься. Тебя подставят или не будут серьезно воспринимать» (Юлія 17 Ж У-2). Усвідомлення браку засобів та механізмів впливу на суспільно-політичне життя породжує розчарування у власних можливостях щось змінити у власній країні, аполітичні настрої та поведінку серед молоді: «Відчувають, що ні на що не впливають. Навіть на вибори не хочуть ходити» (Юлія 17 Ж У-2).

Стосовно ідей та пропозицій для більшої залученості та впливу молоді на рішення, що стосуються їхнього життя, респонденти вважають за необхідне наближення важелів управління селищ та міст до звичайних громадян, щоб кожна людина могла впливати на суспільно-важливі події. Потрібно робити кроки до спрощення бюрократичної системи, яка існує в державних органах влади та гальмує реалізацію інноваційних ідей та участь молоді в соціально-політичному житті. Існуючі бюрократичні механізми прийняття рішень є застарілими, вони забирають багато часу, а іноді взагалі унеможливають взаємодію влади та молоді.

В той же час, респонденти відзначили і певні позитивні соціальні зрушення, які дозволяють молоді бути більше залученою до громадського життя. Зокрема, молодь може брати участь в програмі міських державних адміністрацій, міських та селищних рад «Громадський бюджет», яка передбачає конкурс різних проєктів щодо розвитку інфраструктури населених пунктів. При міських, обласних радах та Кабінеті Міністрів України діють молодіжні ради як

консультативно-дорадчі органи, метою яких є сприяння забезпечення координації дій органів влади з питань реалізації державної політики у молодіжній сфері, проведенню роботи з роз'яснення її цілей та завдань, залучення молоді до вирішення питань соціально-економічного, політичного та культурного життя суспільства. Але задовільних механізмів для взаємодії з молоддю та врахування їх рішень та пропозицій влада, на думку респондентів, на даний момент не виробила: «Я б хотів, щоб молодь мала більше впливу на рішення міської та обласної рад. Щоб рішення більше з нами узгоджувалися. Також потрібно спростити бюрократичні процедури» (Макс 20 Ч У-7). Молодь пропонує збільшити фінансування молодіжних програм та проєктів, оптимізувати кооперацію з представниками влади через щомісячні збори та публічний захист власних проєктів: «Проводити раз на місяць збори з молоддю, де можна було б захистити свої проєкти» (Андрій 19 Ч У-7).

Позитивним моментом, на думку респондентів, є зростання кількості громадських організацій, які захищають права молодих людей і членами яких є молодь. Проте цих зрушень недостатньо для якісних змін: «Їх багато, але питання ефективності залишається» (Ярослав 19 Ч У-1). На думку респондентів, необхідна політична воля представників влади, рішення (укази, закони тощо), які дозволять молоді не тільки брати участь в соціально-політичному житті, але й дійсно мати змогу впливати на процеси, які безпосередньо стосуються їхнього теперішнього та майбутнього життя: «...Щоб у молоді не складалося враження, ніби вона говорить в пусту і це нікому не потрібно» (Марія 18 Ж У-2).

Вмотивованість та бажання молоді брати участь у соціально-політичних процесах також відіграє велику роль у вирішенні проблем залученості та впливу молоді на рішення, що стосуються їхнього життя. На думку учасників дискусій, їх поколінню необхідно бути більш наполегливими у відстоюванні власних інтересів і прав, демонструвати зацікавленість і активність перед представниками влади та однолітками: «Мне кажется, что если ты хочешь чего-то добиться, то нужно стремительно идти к своей цели и тогда окружающие увидят, что ты действительно хочешь и добиваешься поставленной перед тобой

цели. И тогда окружающие тебя люди будут тебе содействовать» (Сніжана 17 Ж У-4).

Роль навчально-виховних закладів (шкіл, училищ, коледжів, університетів) у формуванні соціально активної позиції молоді оцінюється учасниками МГД неоднозначно. У одних з повагою та терпінням ставляться до ідей учнів або студентів, вислуховують їхні думки, заохочують та залучають до вирішення спільних питань, надають певну свободу дій: «В коледжі викладачі намагаються вислуховувати нас після занять... Ми недавно збирали кров для армії і теплий одяг. Перший та останні курси мали підійти до директора і висловити думку. Ми вирішили від кожного курсу написати вірш від щирого серця для військових» (Настя 17 Ж У-3). В інших – не сприймають самостійність молоді, не хочуть чути нові ідеї та брати до уваги інтереси учнів чи студентів: «У нас є проблеми в освіті. Вчителі не хочуть чути думок дітей... Це відсутність толерантності» (Марія 18 Ж У-2). Таку ситуацію, на думку респондентів, необхідно змінювати. Адміністрація шкіл та вищих навчальних закладів, а також викладачі, приходячи працювати в навчальні заклади, повинні знати та розуміти важливість участі молоді у прийнятті рішень, тим самим виховуючи в учнях та студентах бажання бути активною, самостійною, думаючою соціальною групою.

ПАТРІОТИЗМ

Патріотизм, що є одним із значимих інструментів формування державної ідентичності, пов'язується молодими респондентами з любов'ю до своєї країни, готовністю своїми діями дбати про її процвітання, повагою до національних традицій, культури та мови. Молодь наголошувала на тому, що патріотизм – це не пасивне почуття. Це почуття, яке мобілізує і об'єднує народ на активну діяльність на благо і розвиток своєї країни, мотивує до пізнання її національних особливостей.

Молоді респонденти проводили кордон між конструктивною і деструктивною формами патріотизму. Перша засновується на почуттях любові та гордості до своєї країни, повсякденній, спрямованій на її благо професійній та

громадській діяльності: «На мою думку, справжній, щирий патріотизм полягає в тому, що я кожен день з любов'юкладаю в свою роботу. Я знаходжусь на своєму робочому місці, творю щось, і знаю, що моя робота принесе користь моїй країні..» (Дмитро 17 Ч У-4). Друга включає в себе почуття та дії, які є дотичними, або такими, що межують з явищами фанатизму, націоналізму⁴⁵, шовінізму, авторитаризму, нацизму і ненависті до інших держав та народів: «Важно виділяти грань патріотизма з нацизмом, і не переступати її, і не бути патріотом своєї країни, одночасно з цим питая ненависть до інших країн і народів» (Сергій 17 Ч У-4).

В оцінках респондентів присутнє усвідомлення суперечливих сторін феномену патріотизму. Як правило, його формування відбувається шляхом державної пропаганди (що, на їх думку, суперечить демократичним вимогам), і призводить до зневажливого ставлення до інших етносів і держав, але з іншого боку, патріотичні цінності об'єднують народ в єдину політичну організацію, запобігаючи від розпаду державу: «Це є пропаганда, з однієї сторони, але з іншої, якщо цим не займатися, то люди почнуть прославляти якісь інші держави, вони не будуть відчувати себе єдиним цілим, і просто розпадатимуться. І дійсно треба якось відроджувати свою самосвідомість та свою історію, але в розумних межах, щоб не відчувати ненависть до інших країн. Але при цьому і розуміти свою гордість» (Микита 17 Ч У-4).

Також у своїх відповідях деякі молоді люди включають в поняття патріотизму соціальні відносини, що базуються на цінностях та ідеях демократії: свободі вираження власної точки зору, толерантному й поміркованому підході до громадянських прав інших людей. У такої категорії молодих респондентів викликає різке неприйняття насильницьке нав'язування державою цінностей патріотизму: «...людина повинна сама дійти до того, що вона належить до якоїсь нації і вона буде патріотом тієї чи іншої держави. Це не повинно даватися зверху,

---

⁴⁵Не дивлячись на неоднозначні оцінки в науковому дискурсі ролі та значення націоналізму, у своїх судженнях молодь часто використовувала це поняття в негативному сенсі, протиставляючи його патріотизму.

як жорстка команда. Тому що це злочин, це диктатура. Якщо ми говоримо про демократію, такого просто не повинно бути» (Дмитро 17 Ч У-4).

Крім того, патріотизм може мати виключно показний характер, позбавлений будь-якого діяльного наповнення і виражатися лише у демонстрації національної символіки, критики і ненависті до інших країн. На думку молодих респондентів, показовість у демонстрації патріотизму у поєднанні з примусовими засобами залучення учнів до різних заходів, формально спрямованих на його формування, часто є характерною ознакою виховних заходів сучасних українських шкіл: «В школі також крайнощі. Або байдужість, або показовий патріотизм. Все робиться добровільно-примусово і це викликає відразу» (Марія 18 Ж У-2).

В обговоренні питання патріотизму молодь розмежовує поняття «країни», яке наповнюється такими смисловими складовими, як культура, традиції, народ, та «держави» – як «апарату чиновників та політиків». В оцінках багатьох респондентів спостерігається прихильність до своєї країни, народу, національних традицій, віра у розвиток та піднесення України у майбутньому, одночасно з гострою зневагою до державного апарату, політичних діячів, української влади в цілому: «...Следует разделять понятия – страна и государство. Страна – это народ, а государство – это власть. Если спросить: являюсь ли я патриотом своей страны? Да, являюсь, потому что я люблю свою страну. И я, в тоже время, ненавижу государство. Я не могу спокойно смотреть на то, что делает власть с людьми, ресурсами, со страной» (Марія 18 Ж У-8).

Молоді респонденти відзначили не високий рівень патріотизму серед своїх ровесників. Важкі економічні умови, низька ефективність політичної влади формує прагнення багатьох молодих людей реалізуватися, виїхавши за кордон: «На жаль, наша країна не дозволяє нам бути патріотами. Наша молодь мріє виїхати за кордон і знайти там собі роботу» (Катя 19 Ж У-1).

В Україні молодь не бачить зацікавленості у собі як спеціалістах з боку представників влади: «И наше государство это понимает, и ничего не хочет делать...своровать денег, купить себе очередную яхту- для них намного лучше,

чем что-то сделать» (Валерія 17 Ж У-4). Влада, на думку деяких респондентів, не демонструє зразків патріотичної поведінки і не є моральним авторитетом у свідомості молоді. Це створює ґрунт не тільки для песимістичних настроїв щодо перспектив розвитку української держави, але й приклади для наслідування молоддю поведінки, орієнтованої виключно на власні інтереси, поза інтересами своєї національної спільноти: «Мы берем пример с тех, кто владеет нашим государством. Я бы сказала, что они думают только о себе, они не думают о будущем нашей страны, нашей молодежи. Они думают только о том, как заработать себе деньги, поскорее отсюда уехать. Я считаю, что будущего в нашей стране нет и это очень печально. Я бы, например, не хотела никогда выезжать из страны в другую жить, но, к сожалению, я понимаю, что это придется сделать скоро всем» (Ніна 19 Ж У-8).

Деякі учасники МГД, зокрема, переселенці з Донбасу, висловили сумніви щодо можливості опори патріотизму на загальнонаціональну українську ідентичність. Українські регіони, на їх думку, дуже неоднорідні за своєю історією та соціокультурними особливостями. Патріотизм в таких умовах може існувати з опорою на локальну, регіональну ідентичність: «...молодой человек в Украине может быть патриотом, но он может быть патриотом либо отдельного города, либо отдельного региона...Наша страна – это такая лоскутная культура, у нас все очень разное. У нас в разных частях страны говорят на разных языках, с разным акцентом. И человек может любить свою культуру, но только локальную какую-то, а не общегосударственную» (Анастасія 20 Ж У-8).

Після 2014 р., у зв'язку з анексією Криму Росією та військовими подіями на Донбасі, учасники МГД відмічають певне пробудження патріотичних почуттів. Молодіжний максималізм і пошуки справедливості мотивували молодь до військової мобілізації: «Майдан трішки перевернув свідомість нації і дав зрозуміти, що ми щось можемо. Звісно, це все призвело до сумних наслідків, але змусило повірити в себе. Ми бачимо чоловіків, які самостійно пішли на фронт, а раніше намагалися втекти від призову» (Роман 20 Ч У-2). Більше молоді стало спілкуватись українською мовою, займатись громадською діяльністю і

об'єднуватись у вирішенні соціальних проблем, ставати учасниками різних волонтерських проєктів щодо допомоги збройним силам України. З часом, таке патріотичне піднесення почало поступово зменшуватись через відсутність, на думку деяких респондентів, належного забезпечення української армії з боку держави, маніпулятивними апеляціями до патріотичних почуттів та популізмом у діях можновладців. В оцінках переселенців з Донбасу особливий акцент робиться на відповідальності вітчизняного політичного класу за війну на Сході України, яка, в свою чергу, оцінюється як безглузда та братовбивча: «Если бы у нас в стране были бы действительно патриотичные люди, точно так же и правительство, никогда бы не произошло этой войны, братоубийственной войны, которая просто бессмысленна» (Аліна 19 Ж У-6).

Факторами, що мотивують молодь на участь в мобілізації, є почуття патріотизму, світоглядний максималізм, соціальна реклама, зростання (хоч і незначне) престижності служби в армії, а також фінансовий інтерес та пільги. Респондентами чоловічої статі була озвучена ідея формування додаткової мотивації служби в армії через можливість її поєднання з навчанням: «Наприклад, після навчання три години на день ти маєш провести на полігоні» (Андрій 19 Ч У-7).

Фактори, що демотивують до участі в мобілізації: низький професійний та моральний авторитет представників політичної влади, сприйняття війни як своєрідного засобу збагачення влади та великого бізнесу, невисокий професійний престиж служби в армії, відсутність розуміння ідеологічного змісту війни, а також достойної державної допомоги й захисту тих, хто повернувся після бойових дій: «Це дуже складне питання. В нашій країні ти можеш бути дуже патріотичним, але повернутися з війни без ніг і держава не перейматиметься тобою» (Ангеліна 18 Ж У-1). Демотивуючим фактором є страх за своє життя та залишити без годувальника свою сім'ю, негативна оцінка з боку суспільства: «Деякі кажуть, що дурний, що пішов на фронт» (Марія 18 Ж У-2). На думку молоді, можновладці в Україні, на відміну від європейських країн, не підняли на достатній рівень престижність військової служби, щоб це служило

надійним мотивуючим чинником: «Завжди служба в армії була почесною професією. Те ж саме в Європі. А в Україні йдучи в армію, ти ідеш на вірну смерть» (Макс 20 Ч У-7).

Деякі респонденти роблять наголос на ліберально-демократичних цінностях, переважності невід’ємних природних прав людини перед обов’язком воювати за свою державу: «Ми всі за демократію, лібералізм, то чому мені має держава казати, що я маю іти за неї воювати... Держава зазіхає, по суті, на моє життя» (Діана 19 Ж У-5). Патріотизм, в уявленнях респондентів, не обов’язково передбачає участь у військовій мобілізації. Не всі можуть бути однаково корисними для своєї країни на війні, є багато різних сфер суспільного життя, де можна проявити свої найкращі якості: «Ми живемо у вільній країні. Ти можеш проявити патріотизм тут, в науці, в культурі. Є люди, які хочуть воювати, є які не хочуть» (Лілія 20 Ж У-3).

Ставлення до проходження строкової служби серед респондентів є неоднозначним. Частина з них підтримала ідею загальності військової підготовки для всіх громадян: «Хочу додати по Ізраїлю. Вони дуже сильні у військовій сфері. У них всі чоловіки і жінки проходять службу в армії. Військова служба дозволяє населенню завжди бути напоготові в гарній формі» (Соломія 18 Ж У-7).

Інша частина підтримала ідею виключно контрактної форми армії, особистого вибору людини проходити строкову службу. Це, на думку частини молодих респондентів, може бути однаково корисно, як для окремих людей, так і для суспільства в цілому. Контрактна форма дозволить підвищити ефективність використання людського капіталу в різних сферах суспільного життя, знизити число людських втрат під час служби в армії та ведення бойових дій. Примусова строкова служба не дає, як вважають прихильники контрактної служби, необхідних знань та навичок, які можуть бути ефективно використані під час війни: «Для меня послужить в армии не проблема, но я не тот человек, который понадобится государству для того, чтобы меня учить год ходить и бегать. Как по мне, лучше набрать достойных профессионалов, чтобы они могли защищать

Родину, чем каких-то непонятных совсем разных людей забирать в армию, учить военному делу... Вот призвали тебя в армию, отправили в казарму, на какой-то полигон... Всё равно ты демобилизуєшься... у тебе настане своя жизнь, семья, дети. Когда придет время защищать Родину, то всё равно у тебе не останется тех знаний, которые ты приобрёл в этой армии... Общая масса обычных парней, которых призывали в армию, будут гибнуть из-за недостатка каких-то навыков» (Дмитро 18 М У-6).

В той же час, у випадку повномасштабного розгортання військових дій на території всієї країни, примусова мобілізація для значної частини респондентів визнається легітимним кроком: «Якщо вони дійдуть сюди, то мені не буде складно взяти в руки автомат і захищати те оточення, де я народився» (Дмитро 18 Ч У-7).

Служба в армії у переважної частини опитаної молоді не вважається престижною: «У нас в Україні армія нічого не дає. Зараз люди йдуть в армію, якщо не мають майбутнього, роботи. Чому я маю віддавати півтора роки людям, які самі довели країну до такого стану?» (Владислав 20 Ч У-7). Молоді респонденти часто протиставляли Україні ефективність військової підготовки в країнах Ізраїлю і США: «Проводили исследование и молодые люди говорили о службе в армии. Они негативно относились. Говорили, что пошли бы, если бы там была хорошая подготовка, как в израильской армии, американской, чтобы полезно было. А не то, что там ты чистишь картошку, а потом ты должен воевать. И вся эта дедовщина... Система вообще, в принципе, устарела. Если бы была она более модернизирована, то, возможно, ребята туда шли» (Настя 20 Ж У-8).

У респондентів жіночої статі можна було зустріти думки про строкову службу в армії як важливий етап підготовки чоловіків до дорослого життя, набуття ними якостей мужності, дисциплінованості, відповідальності, готовності захищати свою сім'ю та жінок. Ці думки відображають традиційні гендерні уявлення певної частини українського суспільства щодо розподілу соціальних ролей та особистісних рис між чоловіками та жінками.

Найбільш ефективними формами допомоги Збройним Силам України

є, перш за все, надання матеріальної допомоги, що включає в себе медичне забезпечення, харчування для військових, допомога технічними засобами ведення бойових дій та виживання в польових умовах. Також було зазначено про важливість моральної підтримки та належної психологічної реабілітації: «Моральная поддержка также важна. Ездить с концертами, детские рисунки и письма...» (Альона 20 Ж У-1).

Волонтерство є важливим внеском у допомогу армії, але воно не вичерпує проблему нестачі фінансового і матеріального забезпечення армії: «Влада повинна робити зміни, на одному волонтерстві ми не виїдемо» (Роман 20 Ч У-2).

Лише незначна частина молоді, що приймала участь в МГД, змогла згадати історії, які б послужили надихаючим, хорошим прикладом в контексті добровільної військової мобілізації. Сюжети таких історій сповнені духом благородства українських військових, їх відданістю своєму народові, усвідомленням свого обов'язку захищати українську землю та готовності покласти життя задля добробуту своєї країни: «У меня есть знакомый. Он – народный мастер, гончар, ему 40 лет. Он отслужил в армии, был пограничником, потом занялся гончарством, это была его профессия. Когда начались военные действия, он никому не сказал, что пошёл добровольцем, а сказал, что его призвали. Он мне рассказывал, что для него это было важно, он понимал, что это его долг, и он украинец, он потомок казаков, и как сидеть дома, если на его Украину напали... Меня вдохновляет, что он мог и не идти, то есть он всех обманул и сказал, что его заставили, а на самом деле сработал исторический инстинкт, он должен защитить свою страну, и он не может сидеть спокойно и смотреть на то, как забирают землю. Противостояние несправедливости» (Ірина 20 Ж У-6).

Ще один тип надихаючих молоді історій містять сюжети про справжній героїзм українських військових, дружбу та готовність прийти на допомогу один одному на полі бойових дій: «Мій старший друг розказував про знайомого, який виніс на плечах тяжко пораненого. Він ніс його 2,5 км лісом на плечах до бази,

хоча сам був пораненим. Я чув, що ця історія надихнула багатьох» (Василь 17 Ч У-3).

Більшість же молодих респондентів вважає, що історії про реальні військові дії демонструють трагедію війни, знецінення людського життя. Це швидше впливає як фактор витверезування на тих, хто прагне потрапити добровольцем на фронт і ризикувати своїм життям.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Кризові явища в політичній та соціально-економічній сферах суспільного життя, військові дії на Сході країни ускладнюють далекосяжну побудову життєвої траєкторії української молоді. Велике значення в таких умовах для молодих людей набуває здобуття професійної освіти, яка, хоча і критикується ними через застарілість знань, недостатній акцент на профільних дисциплінах, обмежену кількість практики та розходження кваліфікації і навичок з вимогами ринку праці – розглядається як важливий ресурс підвищення соціального статусу, набуття професійних знань, простір для нових знайомств і духовного розвитку. Респонденти, які взяли участь в МГД, не дивлячись на недостатню якість освіти, обмежену кількість вільних вакансій й неформальні і непрозорі правила на ринку праці при прийомі на роботу, з оптимізмом дивляться у майбутнє, вважаючи, що у реалізації життєвих планів майже все залежить від їх власних зусиль. Життєвий успіх асоціюються у молоді як з матеріальними, так і з духовними цінностями, серед яких ключовими є сім'я, фінансове благополуччя, цікава й творча робота, розвиток здібностей та самореалізація, спокійне життя, повага серед людей. Значимою цінністю для української молоді є також хороше здоров'я, основними компонентами якого є фізичне, духовне (психічне) і соціальне благополуччя. Причинами страждання молоді від проблем із психікою, на думку респондентів МГД, є надзвичайно високий ритм життя сучасної цивілізації, гонитва за кар'єрними досягненнями, нав'язування масовою культурою певних стандартів сучасного способу життя, а також надмірне захоплення соціальними мережами і комп'ютерними іграми, що замінюють

активний спосіб життя в фізичному просторі та живе людське спілкування. У заохоченні молоді до здорового способу життя повинні брати участь як держава, так і громадські організації. Допомогти в цьому можуть такі заходи як: соціальна реклама на телебаченні та соціальних мережах, організація матеріально доступних гуртків і спортивних секцій, побудова спортивних майданчиків, інвестиції влади і бізнесу у вітчизняний спорт. Підвищення можливостей повноцінного здорового раціону харчування й відвідування комерційної мережі фітнес-клубів та спортивних секцій залежать від комплексної державної політики зростання життєвого рівня молоді.

Найважливішими якостями, необхідними для здобуття хорошої роботи, молодь вважає власну компетентність, практичний досвід та обізнаність у своїй професійній сфері. Висока заробітна плата, перспективи творчого і професійного розвитку, гнучкий графік, демократична атмосфера, хороший згуртований колектив, надійність компанії є ключовими факторами вибору місця роботи. Будь-який професійний досвід, на думку респондентів, є корисним для отримання бажаної роботи, оскільки це засіб набуття не тільки професійних навичок, але й певного життєвого досвіду.

Для покращення шансів на початок кар'єри чи її прогрес молодь вважає необхідним доповнювати основну освіту вивченням іноземних мов, проходженням додаткових різноманітних курсів, спілкуванням з досвідченими професіоналами і здобуттям практичного досвіду. Самоосвіта та вміння презентувати свої найкращі якості на ринку праці є також характерними поведінковими стратегіями для покращення кар'єрних можливостей.

Вдосконалення державою системи профорієнтаційної роботи є одним з механізмів покращення ефективного використання людського капіталу, можливостей молодих людей більш усвідомлено підійти до вибору професії. Реформування системи освіти через наповнення учбових програм знаннями, практичними навичками та вміннями у відповідності до вимог роботодавців збільшило б їх шанси на успішне працевлаштування. Громадські організації мають більш активно залучати українську молодь у різні програми стажування

для покращення її кар'єрних можливостей, набуття нею додаткових професійних знань, вмінь та навичок, міжкультурних комунікацій та обміну досвідом.

Невисокий рівень участі української молоді в заходах щодо захисту навколишнього середовища попри орієнтацію її певної частини на екологічні цінності та занепокоєння як глобальними, так і національними та локальними проблемами, є симптомом її низької громадської активності та слабкої залученості у роботу місцевих громад загалом. Атмосфера недовіри до соціальних інститутів, організацій, соціальних груп, а також усвідомлення молодими людьми браку засобів та механізмів впливу на суспільно-політичне життя змушує їх розчаровуватись у власних можливостях щось змінити у власній країні. На думку респондентів МГД, держава повинна взяти відповідальність за незадовільний стан навколишнього середовища в Україні. Громадські організації можуть допомогти очільникам держави у формуванні екологічної культури підростаючого покоління.

Активізація громадської активності, пробудження національної свідомості і патріотичних почуттів молоді відбулися у зв'язку з анексією Криму Росією та військовими подіями на Донбасі. Представники молодіжної категорії населення активніше об'єднувались у вирішенні соціальних проблем, ставали учасниками різних волонтерських проєктів, в тому числі і для допомоги армії, брали участь у добровільній військовій мобілізації. З часом, громадська активність і патріотичне піднесення почали поступово зменшуватись через розчарування у діях влади і низький рівень довіри до неї. Молодь, як і раніше, відчуває незацікавленість у собі як майбутніх спеціалістах з боку можновладців. Влада не демонструє, в очах молоді, зразків справжньої патріотичної поведінки і не є моральним авторитетом. Це створює ґрунт для формування еміграційних установок та поведінки, орієнтованої виключно на власні інтереси. Отже, чи стане нинішнє зростання громадянської активності молоді імпульсом для розширення її прав, свобод та можливостей більше впливати на власне життя залежить від її реальних успіхів у захисті своїх прав та інтересів, формування мереж довіри в суспільстві, в тому числі між урядовими структурами та

громадськими активістами, ефективності молодіжної політики влади та громадських організацій.

Організаційна та фінансова підтримка державою молодіжних організацій та програм, ефективна інформаційна діяльність молодіжних організацій може сприяти залученню молодих людей в громадське життя. Соціологічні дослідження показують низьку обізнаність молоді про їх діяльність. Хоча учасники МГД позитивно оцінили програми «Громадський бюджет» та створення молодіжних рад при міських, обласних радах та Кабінеті Міністрів України, задовільних механізмів для врахування ідей та пропозицій молоді влада на даний момент не виробила. Ще одним актуальним завданням є розробка механізмів спрощення бюрократичних процедур, що існують в державних органах і гальмують реалізацію інноваційних ідей та участь молоді в соціально-політичному житті.

Результати МГД показали, що патріотична самоідентифікація молоді, її піднесення залежить більшою мірою від зовнішніх факторів (анексія Криму, війна на Донбасі), ніж від внутрішньої політики. Це ставить питання переосмислення моделей та засобів національно-патріотичного виховання з боку держави, а також освітніх закладів, мас-медіа, громадських організацій та інших соціальних інститутів. Молодь переважно негативно сприймає модель воєнізованого патріотизму через роздмухування образу ворога у пропагандистських заходах. Можливо певний потенціал може мати інша модель – громадянського патріотизму, що характеризується любов'ю до Батьківщини та її історії, вірністю вітчизняним цінностям і традиціям, прихильністю ідеям та цінностям демократії, активною громадянською позицією. Успішність впровадження такої моделі можлива завдяки наближенню важелів влади до звичайних громадян, що дозволяє узгоджувати в законодавстві та процесі управління значимі інтереси масових прошарків суспільства, зокрема – молоді, а також, з огляду на регіональну й соціокультурну неоднорідність держави, – формування такого образу української нації, який би був привабливим для молоді різних регіонів України.

Посилання та література

1. *One Million Voices. A report on a survey of young people in 55 countries for the World YMCA* [Electronic resource].– Access mode: <https://icmyo.org/2015/11/18/update-from-members-ymca-launches-global-research-results/>
2. *The Global Youth Poll 2018* / edited by Roland Schatz [Electronic resource].– Accessmode:<https://mail.google.com/mail/u/1/#inbox/160f0cfaf07998cc?projector=1&messagePartId=0.1>
3. Zielińska, M., Szaban D. (2016). *On the way to post-materialism? Polish and Ukrainian students in terms of cultural change*. Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. №2 (6).
4. Сокурянська, Л., Щудло С. (2017) *Шкільна молодь українського пограниччя: перспективи та ризики реалізації життєвих стратегій*. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
5. *Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді віком від 14 до 35 років*. (2016) Дослідження проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України

Розділ 8.

“ONE MILLION VOICES – 2”

(Youth Survey)

NATIONAL REPORT ON THE RESULTS OF MODERATED GROUPS

DISCUSSIONS ON THEME:

"VALUABLE ORIENTATIONS, PROBLEMS AND YOUTH EXPECTATIONS"

DESCRIPTIVE PART

Youth is the main driving force and strategic resource for any state development. Countries that have created the proper organizational conditions for its social formation and self-realization have far greater chances for achieving political, economic and cultural success. After the USSR collapsed and the declaration of Ukraine independence, the low effectiveness of government reforms in building a liberal democracy with a socially-oriented market economy complicates the vital self-determination of modern Ukrainian youth and negatively affects its socialization. A development problem of Ukrainian state is connected with the permanent socio-economic and political instability, have been considerably complicated by the loss of state control over Crimea and the beginning of the war in Donbas (Eastern Ukraine). All these events make changes in the life orientation of young people, their behavior, socio-economic status, civic activity, etc.

The worst position of youth employment at the labor market among other age cohorts is evidence of adapting difficulties young people face in new social life conditions. According to the All-Ukrainian Sociological Survey of 2016, only 44.9% of the polled youth (under 35) had a permanent job (Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді віком від 14 до 35 років, 2016). Among them formally employed through full-time labor employment or employment contract were 69%. Ukrainian youth faces

worldwide problems: the discrepancy between education and employment, the restriction of productive employment by low qualifications or skills that do not coincide with the requirements of the labor market (One Million Voices. A report on a survey of young people in 55 countries for the World YMCA, 2015).

Peculiarities of the socio-economic and political situation in Ukraine lead to increased demand among young people for higher education, which can be explained by several reasons.

First, the continuing economic crisis has led to significant changes in the labor market and does not allow school graduates and their parents to hope that they will be able to find a job after the secondary education completion. Of course, it is quite difficult to find it, even having higher education, but joining an institution of higher education for 5-6 years deletes the employment.

Second, the high significance of education is due to the desire of entrants and, above all, their parents (especially with a low educational level) to improve the social status of their children.

Thirdly, the significance of such a factor as the postponement of military service for higher educational establishments' students raised because of the military operations in the East of Ukraine.

Fourth, part of the school graduates is aware that modern employers, when recruiting, take into account the knowledge of the jobseeker, his/her professional competence, which could be obtained at higher school (Сокурянська; Щудло, 2017).

Education for a large part of Ukrainian youth, despite the lasting difficult social and economic situation in Ukraine, performs not only as a tool for increasing social status and gaining financial well-being but also as self-worth or value-goal, through which one can self-realize, become a highly skilled specialist and a high culture person (Zielińska; Szaban, 2016).

Young people associate a life success achievement not only with the material but also with spiritual values: career; achievement of high social status in society; self-employment (private business); peaceful life, lack of worries and trouble; people respect; interesting and creative work, abilities development and self-realization;

mutual help. The family always belonged to one of the most important social values in Ukrainian culture, is still, today, the most desirable youth option for life. In general, Ukrainian youth have confidence that through hard work they can realize their vital strategic plans by themselves, despite the numerous crises in various segments of society.

Among other value preferences for young people is good health. At the same time, with the age increase, the young people proportion, who estimates their health as "good", gradually decreases (at the age from 14 to 19 years almost 60%, from 25 до 29 years old – 44%, from 30 to 34 years - 38.6%). The smokers share is increasing every day; the number of young people who are physically active and engaged in sports is decreasing (young people aged 14 to 19 are most active, 64.3% those who are actively engaged in sports or at least pay minimal attention to physical exercises (from 30 to 34 years - already 48,6%) (Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді віком від 14 до 35 років, 2016).

Approximately a quarter of young people, especially studying at Ukrainian universities, are focusing on environmental values. However, this youth orientation did not engage in environmental organizations' social work. The respondents' vast majority in Ukraine (78.9%) generally do not participate in the civic organizations' activities, which is in line with the current worldwide disappointing tendency of young people's weak involvement in the local communities' work (One Million Voices. A report on a survey of young people in 55 countries for the World YMCA, 2015).

The young people's low social activity is an echo of permanent Ukrainian crisis. The lack of political and socio-economic stability in the country creates an atmosphere of distrust to social institutions, organizations, various social groups, and leads to the formation of individualistic youth orientations. Youth organizations' informational activities, aim to contribute to young people's civic engagement, are not effective enough in Ukraine. Only 23.8% of respondents knew about youth centers' work in 2015 (Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді віком від 14 до 35 років, 2016).

The growth of civic activism, together with youth patriotic feelings, became evident during the political crisis in Ukraine in 2013-2014 and the beginning of the armed conflict in Donbas. Students gave push to the revolutionary events of Euromaidan movement. Part of the youth took part in voluntary military mobilization. Many young people have been involved in solving different social problems; the most important among them were improvement of joint residence places, volunteer work, IDPs support, treatment and provision for soldiers involved in an anti-terrorist operation. At that time the values of trust, solidarity and civic participation got their development.

In order to predict certain trends in social development in Ukraine, adequate elaboration and correction, if needed, the youth policy in Ukraine and in the world, there is an actual task to analyze the young people value orientations, their aspirations, expectations, and challenges in employment, environment, health, civic engagement. The importance of study of different aspects of the youth life and their opinion has been underlined on the top level, namely – by the UN bodies, which have plans to conduct the youth opinion surveys on a regular basis with the aim to make the youth policy and youth engagement more effective (The Global Youth Poll, 2018).

EMPIRICAL PART

National research is a part of the international Global research project “One Million Voices – 2”, held by the World YMCA initiative. The aim of the project – deeper study of the values focuses, challenges and anticipations on the stage of entering into adult life (the research covers more than 40 countries of the world; the first project covered 55 countries of the world).

Empirical data, presented in the National report, were collected through the moderated groups discussion (MGD) method during October – December 2017. In Ukraine 8 MGD were held, in 7 locations: Kyiv (2 MGD), Kropyvnytskyi, Verkhovina (Ivano-Frankivsk region), Boyarka (Kyiv region), Lviv, Kremenchuk, Lutsk. The MGD respondents were socially active youth: members of the youth public organizations, students self-governing bodies, local initiatives, aged 17-20 years old.

2 MGD were held with the internally displaced youth from the Donbas region (now living in Kyiv and Kremenchuk). In total through MGD were covered 58 respondents (aged 17-18 years old – 29 people, aged 19-20 years old – 29 people; 30 – girls, 28 – boys).

Research guide, elaborated by the scientific leader of the global research “One Million Voices - 2” Chair of the department of the Institute of applied sociology of Warsaw University Marek Rimza, consisted of 5 core blocks of themes: employment, environment, health, good life, and spiritual values, civic engagement. An additional research theme in Ukraine has become patriotism. The National Coordinator of the project in Ukraine is the YMCA Ukraine General Secretary, Ph.D. in Law Viktor Serbulov. Scientific leader of the project in Ukraine - Maksym Yenin, Ph.D. in Sociology, Assistant Professor of the Department of Sociology National technical institute of Ukraine.

The YMCA leaders and volunteers took an active part in the preparation and implementation of the research. All the MGDs were held with the organizational support of the YMCA Ukraine, and with informational support of the Ministry of youth and sports of Ukraine.

EMPLOYMENT

Employment-related issues appeared the most important for MGD participants among those, which were discussed. The youth is planning to graduate, find a good job, achieve certain career success and financial well-being. Additional vocational training and employment abroad (temporary or constant) are also considered as a possible development option in life in the next 10 years. Comparing their generation with the previous ones, youth focuses on self-realization, world discovery and career growth as the main vital values, while the establishment of own family is postponed.

While job seeking, MGD participants, first of all, paid attention to personal qualities, their own competence, the practical experience importance and knowledge in their professional field. Youth considers as a formality university score and high education diploma obtaining. For successful self-realization, you need to have such

skills as communicability, self-confidence, determination, perseverance, commitment, responsibility, organization, flexibility, and openness for new knowledge and professional trends, mobility, willingness to take risks, charisma.

The high level of salary is one of the most important factors in a job choice for young people. It allows them to feel stability and confidence in the future: "The best work - the one that you like, but everyone goes to where they get more. Material values go to the foreground" (Roman 20 M U-2). At the same time, some young people representatives, despite the recognition of the great significance in their environment of material values, the identification of work exclusively with material goods causes a strong rejection, a kind of internal conflict. "For the most cases there is such stereotype that the values are friends, apartment, car, and prestigious job but in fact, this is not the case, because if a person pursues this, he/she eventually loses him/herself" (Alina 19 F U-6).

In job seeking, besides high salaries is important to have a chance to do what you like (according to interests and acquired certain professional knowledge), creative and professional development perspectives, flexible schedule, democratic atmosphere, good team, company or organization reliability. Some young MGD participants mentioned the importance of feeling that the company needs them, working in modern organizational standards characterized by flexibility, personalized orientation, effective communication, and maximum focusing at reaching the best professional and human qualities.

As successful employment obstacles young people consider inadequate education quality and the existence of informal, non-transparent rules for recruitment. MGD participants expressed their dissatisfaction with educational programs content due to lack of relevance, outdated knowledge, insufficient emphasis on profile disciplines, limited practice: "I'm learning to maintain computer systems. Proposed education I do not need at all. I have already studied three years and realized that college does not teach us what you will do in life. Experience is needed, you can't go anywhere without it. College does not provide the necessary practical skills" (Vyacheslav 18 M U-1). The practical skills that employers require are given in a small

amount in educational institutions: "In universities and colleges, they teach as it should be in theory. In real life, an employer has his own requirements" (Lilia 20 F U-3).

Young people evaluate the importance of education not only from the point of view as professional knowledge, skills, and abilities but also as a space for new acquaintances, the tool of general self-development and the acquisition of universal human qualities: "For me, education is primarily communication and experience of contact with people, diplomacy in relationships, finding ways to address a particular situation, getting out of the comfort zone, a new experience. As the education itself, I am also not satisfied. Nevertheless, you find something that is interesting to you. Moreover, I think that if I did not go to university at all, then it would be very hard for me in my life" (Solomia F 19 U-5). Similar judgments the young people have about a job they are currently working at. Any job is a tool of acquiring not only professional skills but also a certain life experience that may be useful in the future.

A considerable factor of successful employment, according to young people, are social ties: "Nowadays the honor diploma plays no role. If you have connections, you can get a job despite bad university scores" (Nataliya F 20 U-2). Very often the MGD participants put this factor on the first place, and this is, from one side, can mean the awareness of the social capital importance, of being open, active and sociable for the acquisition of the necessary connections in various organizations, and from another side, it can mean the domestic tradition of employing through relatives and friends: "I do not want anyone to think that it is just about relationships in the understanding of our parents. It means to be integrated, to be an open and universal person" (Angelina F 18 U-1).

Many MGD participants are concerned with the insufficient number of vacancies on the labor market, low wages, and the limited ability to protect their labor rights. Narrow-profile specialties studies with limited demand from employers, even with very high-quality educational programs and highly skilled teachers, create high risks of unemployment of educated young people."... physics ... it's a very high-paying job, a big state order, but according to official data only 35% of students after graduation can get a job ... The course is still strong, very cool, teachers go with their lectures to

the US ... Some even communicate with Nobel laureates ... but the problem is that if you don't work by profession, you have nothing to offer. There is no adjacent training to provide variability" (Daniil 20 M U-8).

Youth puts responsibility for the most of these social challenges on both the lack of efficiency of state institutions and higher educational establishments, as well as on themselves, because in their life strategies while choosing a profession, they pay excessive attention to its prestige, while decent wages can be found in the working specialties. "Job on many labor professions in Ukraine can also provide high wages, but the youth focus on prestige" (Andriy 19 M U-7).

The inadequate quality of education, offered by the state and higher educational establishments, the MGD participants hope to compensate by completing various training courses and gaining practical experience. Some of them stressed the importance of self-education: "I have a medical education, I have to treat children. Education is very important to me. If I want, I will find a job with my specialty. I cannot say that I am not satisfied with education. It's just that we have such a system where you first have to study yourself, and not hope that someone will teach you ... And it's like distance education, although in fact its full-time ..." (Ivanna 20 F V-5). **In order to improve the chances at the start of a career or its progress,** young people consider necessity of self-development: to communicate with experienced professionals, to learn foreign languages. Self-presentation of best qualities on the labor market, self-development, and self-reflection in the space of individual knowledge, skills, and abilities is a strategy of many youth representatives of these age cohorts for improving the career opportunities: "At the beginning of a career, the most important thing is to present yourself well. That the leaders have realized that you are a responsible person, that you have enough intelligence, and that you are sociable. It is necessary to develop all the time. In order to increase your chances at the beginning of a career, you need to think and understand: what I cannot do, what is that I do not understand ... Start to understand this working field ..." (Alina 19 F U-6).

Despite the high importance of the social ties in Ukrainian society in seeking for the desired job, the overwhelming majority of young people express confidence in their

own strengths and opportunities: "Of course, it depends on which country we were born and where we live. Because if we want to become the Facebook CEO, it would be harder for us to do this than if we were born closer to their head office. This is figuratively saying. However, I believe that if you want to become someone, then you should move towards your goal and it depends only from you if you become what you want to be..." (Volodya 20 M U-5).

The youth who participated in the MGD almost unanimously emphasized the need to improve the process of vocational guidance in Ukraine for a better understanding of its own interests and opportunities. According to their opinion, vocational guidance work should be conducted, starting with junior grades, which will allow a more conscious approach in choosing a profession after school. The beginning of career counseling activities, which usually take place at 15-16 years of age, does not leave enough time for deep self-knowledge and professional self-determination. Because of this, a large number of young people are disappointed with their professional choices. At the same time, improving the system of vocational guidance is one of the mechanisms for improving the effective use of human capital.

ENVIRONMENT

The meaning of "sustainable development" for the overwhelming number of MGD participants is a hardly understandable concept. Only a small number of young people expressed the view that sustainable development is an economic development that takes into account environmental problems: "This is, above all, economic development. Take the minimum amount of resources to save for generations to come. The use of electric vehicles" (Angelina 18 F U-1). The concept of sustainable development is also associated with the need to find alternative sources of energy for natural resource-saving: "Sustainable development means confidence in the future. Our Earth resources are being exhausted and we need to find alternative sources" (Katya 19 F U-1).

Youth puts responsibility for the environment on the government first of all: "As a lawyer, I could say that our authorities should worry about this. Our city council

should know and make every effort to ensure that our city is clean. The problem is that the state does not fulfill all its duties" (Iryna 20 F U-6). MGD participants almost unanimously agree that the Ukrainian government does not implement a policy aimed at preserving the environment.

Internally displaced youth from the Donbas region noted that in conditions of armed conflict, which pushes Ukraine to the periphery of world development, the transition of the country to the stage of sustainable development is impossible: "We are already a third world country because we have armed conflict. In such conditions, the country cannot develop at all. The term "sustainable development" implies a stable and gradual development of the country, taking into account ecological needs, but until we overcome all these crises, we cannot have development at all ..." (Anastasiya 20 F U-8).

During the MGD, young people expressed thoughts that transnational corporations have to take responsibility for environmental problems: "The German company built a car conductors plant in our country. It greatly affects our environment, but our society agreed on this." (Nazariy 20 M U-7). National governments were considered to be incapable to force corporations to adhere to environmentally responsible behavior. As a rule, society perceives corporations as a source of additional jobs.

The idea of corporate responsibility for environment is also transferred by young people on the level of individual ethics of the factories and enterprises owners: "If you are an entrepreneur, can't you create the conditions for yourself, that you yourself would be pleased to be on your job place, that you would be proud ... this is your plant! This is my factory, I did it" (Alina 19 U-6). Social and environmental business projects are mostly pragmatic considerations and are a means of advancement in politics: "Philanthropy exists, but only for those people who want to break into politics" (Nazariy 20 M U-7).

Young people, usually, divide environmental problems into global and national ones. Among global issues, they are concerned with the destruction of the ozone layer and the associated climate change, oceans, rivers and lakes pollution, planet

overpopulation, too much consuming by people of unnecessary things. Among the environmental problems in Ukraine: forest and trees cutting down, excessive garbage amounts and lack of plants for its processing, water and air pollution, large amounts of polyethylene in urban areas, littered forests, issues of nuclear fuel disposal, consequences of radiation pollution of the Chernobyl Nuclear Power Plant, large plants' harmful for health emissions.

The inability to fully deal with the environmental protection problems creates a negative attitude in the minds of Ukrainian young people towards their state, which should take care of its citizen living conditions. Citizens, in their turn, are lack cultural education to deal with these problems: "We should at least throw a cigarette butt in the bin, but before we need to find that bin. This should be provided by the state. Moral attitudes of people also matter" (Katya 19 F U-1).

The opinions of young people about the differences in attitude towards nature in their and in previous generations have been divided. Some participants believed that the modern generation is more environmentally conscious due to better access to information and a deeper understanding of environmental problems. Usually, the reason to support this point of view is the greater interest of modern generation to environmental problems is associated with the deterioration of ecology in our time and the urgent need to care for the environment in order to prevent the catastrophic consequences for the lives of all people on the planet: "In previous generations the ecological situation was not as critical as ours. It was not so actual for them. Now we hear a lot about it from the media. There are people who are very concerned about this" (Julia 17 F U-2). Young supporters of this point of view believe that in the USSR, where their parents lived, the national strategy of industrialization dominated beyond the natural consequences in the future. Instead, in their time on an international scale environmentally safe technologies are actively developing in production.

Other MGD participants, on the contrary, advocated the idea that Ukrainian youth is now less concerned about the ecological state of the country, because they are aimed toward emigration abroad: "I think that the present generation is less concerned about the environment since it is aimed at leaving the country. Why should he/she

worry about what will happen in 20 years if he/she leaves tomorrow?" (Volodymyr 17 M U-5).

The spread of the global trend of individualization and behavioral patterns oriented towards global consumption is contrasted by part of the youth with widespread massive collective practices (often imposed by the state) regarding environmental protection during the Soviet Union's time: "It seems to me that our generation is less concerned about nature, because now is such a global trend of global consumption. Nobody is interested in anything. Earlier, during the Soviet Union, the time of our parents, some of cleaning Saturday were organized, everything was forcibly imposed, now it will be very difficult to force ... We have few people now who are thinking about ecology. The main thing is consuming, and these problems do not concern us much" (Nastya 20 F U-8).

Another young respondent group expressed an opinion on the impossibility of precise answer on the question: which generation has been more concerned about the environment. On one hand, these issues are rising more often today and there are more environmentally oriented organizations, but on the other hand, this is a natural consequence of the increased modern generation consumption: "I want to say that one cannot answer this question unequivocally ... They raise this issue more often trying to find some alternative sources ... but on the other hand, people began to consume more. Our mentality changed. If our parents were more or less thinking about cleanness around, we do not do that" (Maria 18 F U-8).

In general, the participants of discussions see the indifferent attitude toward environmental problems among their peers. Among the reasons for this were the following assumptions: individualism and pragmatism of modern youth; education peculiarities; the habit of not thinking about the far-away future. In the youth consciousness there is an informal convention of professional activity and responsibility division. The same applies for the environment protection, the problem of which is being transferred to specially trained people: "A person may think that he/she won't be understood, and then will be condemnation, or, as I recently heard such

opinion: why are cleaners exist if we clean. I have fumigated, and it's their job to clean and they get salary for this" (Alina 17 F U-4).

Some young people see the main reason for the disinterest among their peers in the environment protection in the national mentality, the consequences of scientific and technological progress, traditional values decline and the formation of a person-oriented primarily on the consuming ("person-consumer"); "... In the past, somewhere in pre-Christian times, in Kyiv, there was a cult of nature. People considered nature as a deity and did not dare damage it. This problem arose somewhere in the XIX-XX centuries when the progress began, the industrial era began" (Nikita 17 M U-4). The national mentality main features that impede the formation of environmental behavior is the lack of collective responsibility and long-range planning habits: "I think the problem is that Ukrainians are not accustomed to thinking about tomorrow and take responsibility for it ... If they throw out some rubbish on the street, then there is a cleaner. They do not think that we have to start changing the future from ourselves. Accordingly, problems with garbage, pollution ... Those people who litter think "they will clean after me", and those who do not litter think "that's not about me, I do not do it and it will not touch me", although, in fact, it will touch" (Volodymyr 17 M U-5).

A certain restraining mechanism for the development of young people needs to care about environment, is the feeling of its separation from those in power and ordinary citizens, the lack of control on global environmental threats and dangers, and life in conditions of high environmental risks. These intentions could be seen in the participants' opinions: "I am worried, I had seen an interview with an ecologist who said that they knew about the environmental events dates, the heads of states know about it, but do not want to disclose this information to the people. For them, it is also not profitable. Everything is built on someone's benefit. They can have information, and people like us will live our lives without knowing anything. They will not even worry about it because we do not have all the information about the risks of gas pollution and emissions. Accordingly, we know all about this, but nobody really reveals the picture, so people have no reason to think about it. Everybody says "we live

till we live... well, some kind of cataclysms will happen, but they always happened..." That is how we live. That's scary" (Ivanna 20 F U-5).

The problem of environmental protection, according to young people, can not be limited by the volitional efforts of individuals and requires a comprehensive approach, in particular, systemic policy measures: "It seems to me that the greatest environmental problem is that people worry about it only to the extent that it directly affects them. In fact, in such cases, there must be collective responsibility. It's cool to sort the garbage, take a walk, throw a cigarette in the bin, but in order to change something, you have to involve someone else in it, change the policy in this area " (Maria 18 F U-5).

Young people's sense of collective irresponsibility for environmental protection serves as a demotivating factor in connection to taking part in environmental activities: "I know that there are a lot of young people of my age who would like to be engaged in environmental protection. But then you just think about it: here I will clean, and then somebody will litter here. I'll clean it again, then they litter again. It's just meaningless" (Valeria 17 F U-4).

The small period of independent state-building, the immaturity of capitalist relations are deterrent factors in pursuing an environmentally responsible policy. Therefore, the environmental problems solving in their country respondents of the MGD see in evolutionary development: "Speaking about our culture to deal with nature ... we are a young state ... to us the capitalism has come only recently, and if to remember how it all happened in the USA, for example, there as well they came to it not at once" (Daniil 20 M U-8).

As a reference point for Ukraine regarding the proliferation of environmentally friendly technologies, young people have in mind Europe: "I believe that the most important for Ukraine is the transition to clean, renewable energy sources that are now gaining popularity in Europe" (Alexander 19 M U-5).

The impulse for the present generation to become more concerned about nature can be the activities of independent communities that will exercise civil control: "Certain independent groups can control this. They do not have to subordinate to anyone. But I do not know how to create such a group" (Eduard 19 M U-3).

In general, as for the approaches to methods of encouraging young people to take care of the environment, the opinions of young people were divided. Some hope to create a system of incentives on a voluntary basis, others - insist on coercive measures.

The massive encouragement of young people to take an active part in the environment, the participants of the discussion see as active promotion of this topic in society, the transformation of behavior into fashion, a peculiar trend: "... Regarding the mechanisms, it must be made that the transition to alternative resources has become a trend. That we do not do so not because the authorities said so, but because we want it and it's cool. For example, as Tesla did. By 2020, there are queues for their vehicles. People do not buy because it is environmentally needed, but they buy because it's a brand. If you have Tesla - you're a cool guy. Accordingly, we have to move in this type of thinking" (Volodymyr 17 M U-5).

Education of responsibility for the environment from childhood, a sense of inextricable unity of man and nature - an important method of forming the ecological consciousness: "... In our area there is a forest before it was very dirty. It was terrible to go there because of a bunch of rubbish. Since childhood, I personally have been taught that even a small match is better to take with you and throw away at home. We must think that you are part of the environment and you need to take care of it, and call others to do the same" (Masha 17 F U-1).

Proponents of coercive measures do not consider voluntary incentives effective. The authorities must take responsibility and actively implement the system of prohibitions and penalties: "I believe that there is a problem in the system of prohibitions, punishments, and warnings. People are aware of impunity for their actions. Namely, if they litter, they understand that they won't be punished" (Sergey 17 M U-4). Speaking about the effectiveness of stringent measures of environmental protection, the youth have in mind the experience of other countries: "Or incentives, or some kind of measures. As it is abroad. If someone is polluting the environment – it has to be fined or corrective labor. Or some stimulus ... Unfortunately, I still did not

elaborate what might be stimulus, so, it seems to me, most likely, to act in such way: action - punishment... » (Inna 17 F U-4).

HEALTH

Young respondents showed unity in the definition of a healthy lifestyle, the essence of which is to maintain physical, spiritual (mental) and social well-being, which, in turn, are the main components of health: "Mental health also affects the physical part. There are psychosomatic diseases. A healthy way of life is the ability to keep oneself mind and body in tone" (Lilia 20 F U-3).

In order to keep a healthy condition, special emphasis was made on outdoor walks, proper nutrition, physical education classes, and full sleep. Condemnation among young respondents caused a tendency to adhere to the extremes in following certain principles of a healthy lifestyle, for example, the manifestation of fanaticism in sports and the creation of a healthy body cult. "There are people who go to fitness as a job, limit themselves everyday pleasures such as normal meals. Their life turns into total calories counting" (Olesya 18 F U-5). The majority of respondents do not recognize moderate consumption of alcohol for mental relaxation as a deviation from healthy lifestyle standards.

An idea to use competent information to protect themselves from mental stress is widely spread among the MGD participants: "One of the most important aspects of the health nowadays is the ability to filter the information that comes constantly from everywhere from different sources " (Sergey 17 M U-4).

Respondents expressed many thoughts about the reasons for youth suffering from mental problems. One of the most common causes is the excessive hobby for social networks and computer games, that replace the active actions in real life and live human communication: "Young people now do not understand sports, walks. They have installed Instagram, video games. The phone is all their life" (Eduard 19 M U-3).

Social networks, advertisements, and mass media are the sources of strong stress because through them the mass culture imposes certain standards of modern lifestyle.

This forces young people actively compare themselves and their life with other people, that often gives rise to frustration and a feeling of inferiority: "This illusory world imposes on normal thinking people complexes. You think: "I do not have a pumped press", something else is lacking, "he runs, I do not run, so I'm lazy." Just the problem is that people do not perceive themselves, as they are ..." (Olesya 18 F U-5). Dependence on public opinion, the need to obtain a high social status with an appropriate level of consumption of material goods and services as an inherent norm of modern life has a strong psychological pressure on youth, is a source of constant stress and internal anxiety: "You need to think all the time about what others think about you. Permanent anxiety and the inability to calm down for some time creates pressure. People spend a lot of mental health on proving something to everyone through expensive things "(Nazaryi 20 M U-7).

The extremely high rhythm of life in modern civilization, large amount of work and race for career advancements mentally exhausts modern person: "We are trying to achieve something beyond the scale, but in the end, we kill ourselves and our health and our strength." (Alina 17 F U-4). Another factor of mental illness, which is a by-product of individualization - is the proliferation of loneliness in many people due to less involvement in public life: "... the problem is that people are not involved in any kind of social organizations, groups, i.e. they are separate, feel more alone, they get mental disorders" (Nastya 20 F U-8).

Interviewed young IDPs from Donbas, focusing on their experience in the area of armed confrontation, the main negative impact factor on their mental health recognized the war.

Among other reasons that can cause mental disorders of young people are living in dysfunctional families where parents abuse alcohol and drugs. Young people point out the great importance of the support of close relatives and families for mental health. Some participants noted that the formation of the mental health of the individual begins in childhood: "Psychological research was conducted, which showed that people in Japan are calmer. They have maternity leave in the first three months of pregnancy ...

During the first three months of pregnancy the nervous system and the brains are being born" (Mariia 18 F U-2).

Popularization by the state of a healthy lifestyle is one of the leading methods for involving young people. The creation of accessible sports facilities, the construction of sports grounds, social advertisement on TV and introduction of compulsory physical education classes in educational institutions can help young people to cope with personal problems and to form new life goals.

According to young people, the investments by authorities and businesses in domestic sport are important. Athletes with high professional achievements, prestige and public recognition can be the reference group that would encourage young people to lead a healthy lifestyle: "There are no significant investments from government and business into sports, athletes barely survive ... We do not have any stars saying that besides singing and dancing they lead a healthy lifestyle and eat in a correct way" (Daniil 20 M U-8).

The love for a healthy lifestyle needs to be nurtured since childhood, respondents say. Educational activities by state and public organizations should cover not only children but also parents. The latter plays a positive role in shaping the positive attitude of children to sports.

In general, public policy for the formation of a healthy generation should be aimed at raising the population living standards. Some of the MGD respondents are concerned with low living standard of a significant part of the youth, which creates obstacles for maintaining of healthy diet by eco-friendly products as an integral part of a healthy lifestyle: "A healthy lifestyle is being promoted in social media. But if we take into account the social inequality, then this is not available for everyone. Of course, you can follow some basic principles to be in a good shape, a reasonable diet, but not all people can afford it. For example, healthy eco-friendly food that is good for us, in the conditions of big cities is extremely expensive. While young people, who are high school and university students, who have no work yet and live at the expense of parents, or have small scholarships. They simply can not afford it" (Anastasia 20 F U-8).

Thoughts on raising tobacco and alcohol prices as a way to create a healthier way of life have been divided. There is a big concern as for a double effect of such measures: on the one hand, there is a restriction of access to tobacco and alcohol for a certain part of the youth, on the other hand, this will stimulate the illegal sale of these products and will push the search alternative harmful substances to use.

GOOD LIFE AND SPIRITUAL VALUES

The overwhelming majority of young respondents, presenting the content of their dialogue with future children about "good life", were inclined to convey a certain life experience, to teach a child to be independent and self-sufficient. A good life is associated, first of all, with personal freedom, independence in judgments and actions, purposefulness, authority, as well as getting high-quality education and interesting high-paying work. Significant at the youth level are such factors, as wealthy family, love, friends, physical and mental health, to live in harmony with yourself and people around you.

Some respondents associated "good life" with religious life in the bosom of the church. Particularly this was emphasized by young people from the Western Ukraine, namely from rural areas, where traditional values have fairly well-established positions: "I would involve a child to visit the church with family and encouraged to do something good deals. We would read the Bible together" (Lyosha 17 M U-3).

Other participants of the MGDs disagreed with the idea of religious life as a good life, protesting against forced involvement of children to the church and religious education: "I do not want to baptize my child when he is born. I want this to be a conscious choice. I even asked my mother: "why did you baptize me, what is the point when the child is unconscious? Let it be a person's choice, let him be baptized when he wants and in whatever religion. Early religious education I consider unacceptable. At least, I will not impose it on my own children. This is not only unnecessary thing, but already provides a certain vector of thoughts and development that will prevent the children's` life" (Olesya 18 F U-5).

The views of the MGDs participants on the spirituality and religiosity of the future generations were divided into three conditional groups. One group advocated the idea that young people would become less spiritual and religious. The second group believed that the level of religiosity and spirituality would not change in the future. The third group of young people was inclined to believe that the spirituality and religiosity of the youth will grow.

The arguments of the youth from the first group were different. One of them is the low level of religiosity of parents who visit the church only on holidays or because of the extraordinary life dramas: "Less spiritual. Now they go to church only on Easter or when something unusual happens in life. Young people are now indifferent to the religion" (Roman 20 M U-2). Based on the cultural experience of their parents and an assessment of the attitude to the life of their peers, modern youth expresses pessimism about religiosity and spirituality in the following generations: "They will take an example from us. We also live according to the rule "it does not concern me" (Maria 18 F U-2).

Some MGD participants pointed out the spread of craving for material values, focus on wealth and consumption as the main criteria for success in their generation: "It seems to me that future generations will be less spiritual. Focus is on how you can make money, and money is a material one. A person becomes more materialist, and this is the opposite of spirituality" (Marina 20 F U-8).

Losing of values given by religion may lead to the vanishing of moral regulators of behavior in everyday life: "I think the following generations will be less spiritual. When you refuse religious guidelines, it's quite difficult to find your own. I mean, it is difficult to find a moral person outside religion. And it's cool when a person can synthesize all the best from different religions. But often such people fall into moral anarchy and begin to sow evil. And this person realizes, I will not get punishment, because there is no God ... A person does not near responsibility either to himself or to a higher being. And I think that we are going to this" (Olesya F 18 U-5).

Another reason for spreading the argument of less religiosity and spirituality in the next generations is the association of the church with business: "Nowadays, religion

is a business" (Natalia 20 F U-2). The negative information background concerning the leading religions in the world, their reluctance, according to young respondents, to adapt to the current conditions, discredits them and diminishes their role in the formation of spiritual values: "The problem now is that in fact every religion in the world strongly discredits itself. Scandals in the Orthodox Church, scandals in the Catholic ... The same is Islam with its radicals. There is little spirituality in this ... The religions themselves don't do their best to make people believe in them. They repeat every year the same and do not want to adapt to the modern world" (Daniil 20 M U-8).

Another association with religion is a special type of authority that, with the help of mechanisms of manipulation, unites and controls large masses of people. But the consequences of the disappearance of such authority are assessed in two ways. This is the path to the disorganization of social life or further individualization of the human person: "Now many people, especially young people, question the religion. Personally, my opinion is that religion is a way of bringing people together and a way of manipulating them. Religion was created to have control over people. And when there will be no control, the space for manipulation will be smaller. On the one hand, it can lead to chaos, and on the other hand, it may be a more pronounced cult of human individuality" (Diana 19 F U-5).

The subjective opinion of some young respondents about the growth of atheists in their generation was sometimes positively evaluated during MGD. This is very well observed in the following two quotes, which are part of the youth dialogue on this topic. One of the participants of the MGD explains decreasing in the number of believers by the widespread scientific outlook in society: "... We have many atheists with a scientific point of view on the issues of development and functioning of the physical world" (Dmitro 18 M U-6). The other - develops this idea in the context of the development of individual rights and freedoms characteristic for the present: "I do not think this is bad. Earlier people thought: I will do something bad and God will punish me. Stupid stereotype. Now people think in a different way, a person decides by himself what is good, what is bad. And I will say that atheists are even more sincere people

than believers because believers always do good deeds not because of their good intentions, but only because they are afraid of God" (Alina 19 F U-6).

The arguments of respondents who believed that the level of religiosity and spirituality would not change in the future were that about the constant reproduction of certain types of thinking and actions in society and the existence of individual preferences: "There will be always people who go to church" (Daryna 17 F U-2) Some respondents believe that religiosity and spirituality can change a shape, but the essence will remain unchanged: "Future generations will also search simple answers to complex questions. For many, it is expressed in a desire to be engaged in a particular religion. Everyone is inclined to this" (Solomia 19 F U-5).

The opinions of young MGD participants who thought that spirituality and religiosity will grow in the future generations are based on their own experience of active religious life: "I often visit the church and see many young people there" (Katya 19 F U-1). A certain role in shaping such thoughts plays the presence of a close circle adhering to certain spiritual values: "I have very spiritual friends, spiritual in the Bible..." (Eduard 19 M U-3).

Another argument of the part of youth about spiritual growth in future generations is the possibility of free choice of values, reduction of stereotypes in thinking and behavior. Here young people make difference between the period of Ukraine's stay in the USSR and the time of independence: "Not everyone among the youth understands the essence of spiritual development. Many think it's religion. A person can go to church, but his thoughts could not be as pure as he represents them. Stereotypes exceed ... Spiritual values will develop for one simple reason because earlier these values were imposed in the Soviet Union, and now the person by himself chooses what is a value for him" (Alina 19 F U-6).

Some respondents expressed the opinion that the future of religion is connected with the prospects of scientific progress: "As science progresses, it can explain many facts, but when science becomes powerless, religiosity may again be reborn" (Yaroslav 19 M U-1). In general, the modern functioning of the institution of the church is associated with young people with the formalization of religious practices, the fall of

the authority of clerics, the loss of influence of religious norms and values on everyday life.

Are spirituality and religiosity connected? Although the most of young respondents admitted the existence of a close link between spirituality and religion, some of them noted that "spirituality is a wider concept than religion" (Andriy 19 M U-7) and "Religion is sometimes can be found without spirituality" (Solomiia 18 F U-7). Those, who believe that spirituality has a direct connection with religiosity, religion, and church, said that it is impossible to become a spiritual person without being religious because religion is a guide that helps to move towards spirituality: "Religion is a way of gaining spirituality ..." (Dmytro 17 M U-4). The existence of high moral values among atheists is more an exception than a rule: "I believe that religion and spirituality are tangent with each other, but atheists in most cases are unlikely to be spiritual, only some of them can become highly moral" (Nikita 17 M U-4). Religion is evaluated as a mean of acquiring spirituality and life guidance: "... I believe that religiosity is an auxiliary thing for spirituality. Many people really do not understand what they need in this world and they are lost. The reason for the current confusion of youth also is coming from religion. Nowadays everything is allowed, everything is possible, and everything seems to be fine. But if a person does not have any guide, some basic things, then this person feels devastated" (Olesya 18 F U-5).

Another position is that religion and spirituality are not always connected and it is not necessarily to be a religious person in order to be spiritual: "The identification of spirituality and religiosity is not right. I do not consider myself a religious person completely, but I do not consider myself a worse person than a Christian who follows all the commandments. I do not kill, do not steal. My spirituality is that I believe in myself, my friends, my parents, my surroundings. I want to help them. And I want to develop myself - this is my spirituality" (Maria 18 F U-5).

Youth associate spiritual values with solidarity, kindness, altruism. In their estimations, they sometimes oppose spirituality and progressive individualization of their generation, the negative consequence of which becomes an increase of distrust

between people, a decrease of sincerity and openness, readiness to go for self-sacrifice for others, the spread of consumer values and the cult of profit.

There is also no unity in the thoughts of young people about possible counselors in case of difficult life situations. It can be formally divided into "individualists" and "collectivists".

The first group includes those who consider it necessary to solve their own problems by themselves: "I try to talk to myself ... We must look for a problem and the answer in ourselves. I split my reality and myself as a counselor. In situations where I cannot find answers, I appeal to my parents" (Lilia 20 F U-3). The individualistic part of the youth explains this strategy by the disappointment in life and people, including close ones: "You have to look for hope in yourself. I support it because at some point I was disappointed with many people, including my parents. Till a certain moment, I believed that they were saints ... " (Diana 19 F U-5).

The style of upbringing plays a significant role in the choice of young people concerning individualistic or collectivist orientation when the life problems appear: «I grew up without a father. I used to decide everything on my own since childhood. There were such situations when I asked my mother, and she answered: "Do not ask me, go away." Once, we got into big troubles together with my friends, I called my mom, I needed money. She replied: "you got into trouble, solve them yourself .. " (Sergiy 19 M U-6).

Different relax practices and creative self-expression help to relax psychologically and to find ways to solve problems: "It is not necessary to tell someone your problems to feel better. There are other ways to solve problems, for example, drawing or running" (Angelina 18 F U-1). Individual solving life's contradictions can be combined with an appeal to youth reference groups' opinions: "I try to solve problems on my own. If it's difficult, I appeal to people with more experience in solving issues. It's important to know each other" (Ivan 17 M U-2). Sometimes, as a supporter, young people prefer to see strangers with whom they do not have close emotional connections: «You can tell neutral people something that you will not tell others.

He/She should be a person who is, somehow, a role model for you" (Angelina 18 F U-1).

Most of the young respondents believe that solving difficult life situations requires involvement as your own forces as well as relatives and friends help. Besides parents and friends, the widespread behavior among young people in difficult situations is an appeal to God: "I turn to friends, to God and to parents of course" (Lyosha 17 M U-3).

The young people's assessment of own knowledge, resources and others' competence is one of the most important factors in choosing between the alternative of trying to solve problems on their own or asking for help: "When I meet a difficult situation, I think about whether I can handle it myself, whether I have all the knowledge, resources and so on. If I cannot, then I think, whom I can ask for help. Who knows and understands how to deal with this. Who can help me" (Ira 20 F U-6).

The young participants' views on whether one can be prepared for possible difficulties in life have been divided. So, a part of young people believes that it is impossible to be prepared for potential losses and life difficulties. Among some IDPs from the conflict area, this view is associated with high unpredictability of life events, which can become a factor of mental disorders among even very stress-resistant people. War comes to the first place among such factors: "Such difficulties as loss and suffering - fall on you unpredictably. You can never foresee, at what point in your life or in the lives of your loved ones this happens... I have a personal example. A friend of mine has a very difficult situation. She came out of all difficulties with her head raised proudly ... but when her son died during the war, she cannot now be among other people, so, she is in a psychiatric clinic. How a person can be ready for this, I do not understand" (Anastasia 20 F U-8).

Incentives for life, awareness of ones important for other people is a moral endurance prerequisite to confront the complexity of life: "Close people's loss or serious illness is something almost impossible to be prepared for. It is necessary to convey to a person or to yourself the main stimulus, for the sake of which you live. You are the support for someone, just as someone is the support for you. And this is a

very important stimulus to live and not to break: to understand that you can help someone. Understanding that you are not alone can help psychologically to keep up" (Maria 18 F U-5).

Other respondents were inclined to believe that it is possible to be prepared for difficulties in life. Different tools can be used, among them is a perception of parents and other people's experience, appeal to God, spiritual hardening. It is important to have something valuable and meaningful in life: "For someone – this is loved ones, for someone - a profession, for others - there's a place, maybe a house, maybe a forest. Something that would make you move forward despite the problems ... it makes you feel easier. You understand that life is not so bad, that everything is good in reality and you can deal with everything" (Sergiy 17 M U-4). Self-reflection, pragmatism, and sober valuation of things are useful: "It's like: getting ready for the worst, but hoping for the best. Just do not be so fascinated by what you are doing, or by some business or a phenomenon. It is necessary to perceive and reflect on solving the problem more pragmatically. And also be able to look for both pros and cons of situations ..." (Rostislav 19 M U-5).

The person's ability to go through complex challenges also depends on character and upbringing. The independence formed in childhood substantially helps to cope with life's difficulties: "If a person was always taken care of, then this person will not learn how to solve problems. In my group there are girls who go to their parents all the time. I come home once in half a year. I'm used to solving problems by myself. It all depends on upbringing" (Maria 18F U-2). The parental style of upbringing, which consists of the excessive protection of their children from everyday difficulties and problems, is the reason for their worse adaptation to the conditions of adult life: "If parents do everything they can for a child, child will not be ready for life" (Nastya 17 FU- 3).

Young respondents from Western Ukraine, based on their own experience, suggested introducing into the school course such academic disciplines as "Ethics" and "Christian Ethics", in which knowledge about the behavior options in specific life situations could be given to children by means of concrete examples: "In my school

there were two subjects - Ethics and Christian Ethics. We were taught how to behave in different situations. Children should be taught, starting with such subjects ..." (Vladislav 20 M U-7).

CIVIL SOCIETY

Talking about public participation in the local community, respondents mentioned, that the youth is mainly involved in the student self-governing bodies, youth public organizations. Young people also take part in creative activities, cultural and sports projects.

Leadership, according to young people, includes purposefulness, charisma, responsibility, sociability, ability to organize, motivate and lead people, the ability to implement an idea into result. Almost all respondents acknowledged that leadership is not natural, but an acquired during the training, practice and experience qualities and require constant, hard work on themselves. At the same time, leadership means also responsible for the fate of other people and the only one, who is ready to take this responsibility, can become a leader: "A leader is a person who is responsible for the whole group" (Nastya 17 F U-3).

Among respondents there are those, who see themselves as leaders of their communities in the future, but before it is necessary to acquire knowledge, skills, and experience. Among the male respondents there are ambitions to become leaders in business and help to develop their local community: "I would like to become a leader to make people listen to me and follow me. Start my business and help to develop my city" (Roman 20 M U-2). Other people expressed a desire to show leadership skills while working for the state.

In addition to leadership in the social sphere, the leadership in private life was mentioned. Some respondents expressed a desire to be leaders in their own families in the future, to lead a family, to solve problems of close ones.

In general, thoughts about young generation leadership qualities were split into two opposite positions. One group of respondents believes that young people are currently quite active, taking part in many social events, proposing and implementing

their own initiatives. Especially the burst of civic activity became noticeable starting with the revolutionary events in the Maidan and the beginning of military actions in the East of Ukraine.

The second part of respondents is convinced that the young people majority feel indifferent to the processes taking place in the society: "Youth has to be forced to attend social events" (Roman 20 M U-2). Such diverse opinions are related to the respondents' own experiences. Some had positive feedback from their peers, others experienced passivity and reluctance to be engaged in social activities. At the same time, respondents mentioned that the ones who first came out on the Maidan were students, thus the youth showed the ability to unite themselves and actively demonstrate their position. It is necessary that the problem must really seriously disturb young people and the leaders were able to consolidate people around them on time, as it happened during the Maidan: "... Young people came to the Maidan. Perhaps they had a leader who gave them information" (Roman 20 M U-2).

Obstacles and challenges young people face when they are trying to convey their ideas to those who are in power to make decisions are connected with different reasons.

Respondents believe that authorities are afraid to perceive new ideas because they do not understand them for different reasons and do not want to lose their credibility: "Sometimes, new ideas can shake the people's credibility" (Julia 17 F U-2). Young people also face the negative attitude of older generation due to lack of experience and knowledge.

Part of the surveyed respondents expressed their desire to realize themselves in the political life of the country, but they do not see political forces and political leaders who would inspire trust. The reproduction of the ruling groups in Ukraine on their own social basis, nepotism, corruption are those system features of political life that demotivate young people to make a political career: "A normal person will not survive in this political environment. Even if you are an unbreakable fighter, you will not last for long time. You will be betrayed or not be taken seriously" (Julia 17 F U-2). Awareness of the lack of means and mechanisms of influence on socio-political life

gives rise the disappointment in their own ability to change something in their own country, apolitical mood among young people: "They feel that they are not able to influence something. They do not even want to go for elections" (Julia 17 F U-2).

Reflecting on the ideas and suggestions for more involvement and influence of young people into their lives' changing decision-making process, young participants consider it necessary to bring more close to common people the control levers of village and city management, so that everyone would be able to influence socially important events. It is needed to take steps to simplify the bureaucratic system that exists in the state authorities and makes slow the implementation of innovative ideas and youth participation in political life. The existing bureaucratic decision-making mechanisms are outdated, they are time-consuming and sometimes cooperation between authorities and young people is just impossible.

At the same time, respondents noted some positive social changes that allow young people to be more involved in public life. In particular, young people can take part in the program of the local administrations and councils "Public Budget", which introduces the contest of various projects on the development of local infrastructure. The city and regional councils, the Cabinet of Ministers of Ukraine have youth councils as advisory bodies aimed to facilitate the coordination of government activities on issues related to the implementation of state policy in the youth field, to clarify the youth policy goals and objectives, to involve young people in the decision-making process concerning socio-economic, political and cultural life of the communities. But the authorities have not elaborated satisfactory mechanisms for interaction with the youth to take into account their decisions and proposals: "I would like young people to have more influence on the local and regional councils' decisions. To make the decision more align with us. It is also necessary to simplify bureaucratic procedures" (Max 20 M U-7). Youth proposes to increase funding for youth programs and projects, to optimize the cooperation with authorities through monthly meetings and public protection of their own projects: "To conduct once a month a meeting with young people where it would be possible to protect their projects" (Andriy 19 M U-7).

According to respondents, the positive point is the growth of the number of civic organizations that protect the rights of young people and have youth membership: "There are many organizations, but the question of efficiency remains" (Yaroslav 19 M U-1). According to respondents, the authorities' political will is needed, the proper decisions (decrees, laws, etc.) that will allow young people not only to participate in social and political life but also to be able to influence directly related to their present and future life processes: "Young people should not have an impression that they speak into nowhere and nobody needs this" (Maria 18 F U-2).

The motivation and desire of young people to participate in socio-political processes also play an important role in solving the problems of attraction and influence of youth on decisions concerning their life. According to the participants of the discussion, their generation needs to be more persistent in defending their own interests and rights, to express interest and be active in interactions with authorities and peers. "It seems to me that if you want to achieve something, then you have to move quickly toward your goal and then people around you will see that you really want to achieve it. Only then people will help you" (Snizhana 17 F U-4).

The participants assess the role of educational institutions (schools, vocational schools, colleges, universities) in shaping the socially active position of youth not unequivocally. In some cases teachers are respectful and patient toward their students, they listen to their ideas and points of view, encourage and engage them, give them some freedom: "College teachers are trying to listen to us after classes ... We recently collected blood for the Ukrainian army and warm clothes. The first and the last grades had to come to the principle and express an opinion. We decided to write a poem for the soldiers from each grade" (Nastya 17 F U-3). In others, teachers do not perceive youth independence, do not want to hear new ideas and take into account the students' interests: "We have problems in education. Teachers do not want to hear the students' thoughts... This is the lack of tolerance" (Maria 18 F U-2). Such situation, according to respondents, needs to be changed. Teachers and lecturers coming to work in educational institutions should know and understand the importance of youth

participation in decision-making process, encourage students to be active, independent, thinking social groups.

PATRIOTISM

Patriotism, being one of the most important tools for building state identity, is associated with young respondents with love for their country, the willingness to take care of its prosperity, respect for national traditions, culture, and language through the actions. Young people emphasized that patriotism is not a passive feeling. This feeling mobilizes and unites people for active developments of their country, motivates to study its national features.

Young respondents made a difference between constructive and destructive forms of patriotism. The first is based on the feelings of love and pride toward your country, aimed at its everyday benefit through professional and civic activity: «I think the true patriotism means that I am dedicated with love to my work every day. I am at my workplace, I create something, and I know that my work will bring benefits to my country." (Dmitro 17 M U-4). The second form involves feelings and actions that are tangent or are close to fanaticism, nationalism, chauvinism, authoritarianism, nazism, and hatred of other nations and peoples: "It is important to see the line between patriotism and nazism and not to cross it, not being a patriot of own country and at the same time to hate other countries and peoples" (Sergiy 17 M U-4).

In respondents' assessments, there is awareness of contradictory sides of the patriotism phenomenon. Usually, building of it comes from state propaganda (on participants' opinions this contradicts democratic requirements) and leads to scornful attitude toward other ethnic groups and states. But on the other hand, patriotic values unite people into a single political organization, preventing state disintegration: "On one hand this is propaganda, but from the other, if not to do this, then people will glorify other states, they will not feel themselves as unite and will simply disintegrate. Indeed, somehow we need to revive our self-consciousness and our history, but in a reasonable way, in order not to feel hatred toward other countries. At the same time we should have self-pride" (Nikita 17 M U-4).

In their responses, some of young people also include in the concept of patriotism social relations based on the values and ideals of democracy: the freedom to express their thoughts, tolerant and moderate approach to the civil rights of other people. This category of young respondents strongly rejects the imposition of patriotism values by the state: "... a person him/herself should realize a fact of belonging to a certain nation and he/she will become a patriot this or that state. It should not come from above, as a strict order. Because this is a crime, it's a dictatorship. If we are talking about democracy, this simply should not happen" (Dmitro 17 M U-4).

In addition, patriotism can have exclusively show off a character, deprived of any activity, filled and expressed only in the national symbols demonstration, criticisms and hatred toward other countries. According to young respondents, showing off in patriotism, combined with coercive means of involving students in various activities, is often common feature of educational measures in modern Ukrainian schools: "There are also extremes in schools: or indifference, or demonstrative patriotism. Everything is doing on "voluntarily-forcible" basis and this causes rejection" (Maria 18 F U-2).

Discussing patriotism, youth sees the difference in concept "country", which is filled with such semantic connotations (components) as culture, traditions, people, and concept "state" - as "the apparatus of officials and politicians." According to many respondents, there is a commitment to their country, people, national traditions, faith in the development and rise of Ukraine in the future, along with that a strong disregard for the state apparatus, politicians, Ukrainian authorities: "... The concepts of the country and the state should be divided. The country is a people, and the state is power. If you ask: Are you a patriot? Yes, I am because I love my country. And, at the same time, I hate the state. I can not quietly look at what government does to people, resources, country" (Maria 18 F U-8).

Young respondents noted not a high level of patriotism among their peers. The difficult economic conditions, the low efficiency of political power forms the aspiration among many young people to realize themselves abroad: "Unfortunately, our country

does not allow us to be patriots. Our youth are dreaming to go abroad and find work there" (Katya 19 F U-1).

In Ukraine young people do not see any interest on them as specialists from authorities: "Our state understands this, and does not want to do anything ... to make money, to buy another new yacht is much better for them than to do something" (Valeria 17 F U-4). The authorities do not demonstrate patriotic behavior and are not a moral authority in the minds of young people. This creates not only a ground for pessimistic attitudes toward the Ukrainian state development but also orients youth solely on their own interests, besides the interests of their national community: "We take an example from those who rule our state. I would say that they think only of themselves, they do not think about the future of our country, our youth. They only think about how to make money for themselves and leave the country. I believe that there is no future in our country and it's very sad. For example, I would not like ever leave the country for a different life, but unfortunately, I understand that everyone will have to do it soon" (Nina 19 F U-8).

Some participants, in particular, IDPs from Donbas, expressed doubts about the possibility to base patriotism on a nationwide Ukrainian identity. The Ukrainian regions, in their opinion, are very heterogeneous in their history and socio-cultural features. Patriotism in such conditions may exist based on a local, regional identity: "... a young person in Ukraine may be a patriot, but a patriot either of a separate city or a separate region ... Our country is such a patchwork culture, we have so many differences. We speak different languages with various dialects in different parts. A person can love his/her culture, but only a local one, but not a nationwide one" (Anastasia 20 F U-8).

After 2014, due to Crimea annexation by Russia and military conflict in Donbas, participants marked certain awakening of patriotic feelings. Youth maximalism and the seeking justice motivated youth for military mobilization: "The Maidan slightly overturned the nation's consciousness and made it clear that we could do something. Of course, all this led to sad consequences but made us believe in ourselves. We see that some men went to the front by volunteers, but before tried to escape from taking

them to army service" (Roman 20 M U-2). More youth started to communicate in Ukrainian, became more engaged in social activities and join in solving social problems, and also to participate in various volunteer projects to assist Ukrainian armed forces. Over time, this patriotic rise began to decrease gradually due to the lack of, in my opinion of some respondents, proper supply to the Ukrainian army by the state, manipulative appeals to patriotic feelings and populism in the actions of those in power. In assessments, made by the IDPs from the Donbas, special emphasis is made on the responsibility of the domestic political class for the war in the East of Ukraine, which is evaluated as a senseless and fratricidal one: "If we had really patriotic people and government in our country, it would never happen this war, which doesn't have any sense" (Alina 19 F U-6).

Factors that motivate young people to participate in mobilization are the feeling of patriotism, world-wide maximalism, social advertisement, a certain growth of the army service prestige, as well as financial interest and privileges. Male respondents expressed the idea of additional motivation for army service through the possibility of combining it with education: "For example, after studies three hours a day you should spend at the army polygon" (Andriy 19 M U-7).

Factors that demotivate to participate in mobilization: low professional and moral authority of the political power representatives, perception of war as a tool of enriching for authorities and big businesses, low professional prestige of army service, lack of ideological understanding of war content, and also lack of worthy state assistance and protection for those who returned from war: "This is a very complicated issue. In our country, you can be very patriotic, but to return from the war without legs and the state will not take care of you" (Angelina 18 F U-1). The demotivating factor is the fear for their lives and leaves your family without a breadwinner, a negative attitude of society: "Some people say that those who go to the war are stupid" (Maria 18 F U-2). According to the young people, those who are in power in Ukraine, unlike the European countries, did not raise the prestige of military service to a sufficient level to become it a reliable motivating factor: "Always, the service in the army was an

honorary profession. The same thing is in Europe. And in Ukraine going to the army you are going for real death" (Max 20 M U-7).

Some respondents emphasize the liberal democratic values, the predominance of inalienable natural human rights over the duty to fight for their state: "We all stand for democracy, liberalism, so why should the state tell me that I must go to fight for it... The state, in fact, encroaches on my life" (Diana 19 F U-5). Respondents' patriotism perception does not necessarily involve participation in military mobilization. Not everyone can be equally useful for his/her country at war because there are many different spheres of public life where you can show your best qualities: "We live in a free country. You can show patriotism in different ways: in science, in culture. There are people who want to fight; there are those who do not want" (Lilia 20 F U-3).

The attitude to the obligatory military service among the respondents is ambiguous. Some of them supported an idea of general military training for all citizens: "I would like to talk about Israel. They are very strong in the military sphere. All their men and women serve in the army. The military service allows the population to be always ready and in a good shape" (Solomia 18 F U-7).

The other part supported an idea of an exclusively contract army, the personal choice of a person to take part in military service. Some young respondents think it can be equally useful for individuals, as well as for society in general. The contract army will increase the efficiency of human capital use in various spheres of public life, reduce the number of casualties during military service and combat operations. A forced military service does not provide, in the opinion of supporters of a contract army, necessary knowledge, and skills for effective use during a war: "It's not a problem for me to serve in the army, but I am not the one to be taught to march and run for a year. It is better to recruit worthy professionals so that they can defend the Motherland, than to take some untrained, totally different people into the army, to study military things ... they take you into the army, send to the barracks and to the polygon ... Anyway you demobilize ... you will have your life, family, children. When the time comes to defend the Motherland, you will not remember the knowledge that you have

acquired in the army... The big number of ordinary guys who were called into the army will die because of the skills' lack" (Dmitro 18 M U-6).

At the same time, in case of a full-scale deployment of military operations on the territory of the entire country, forced mobilization for a significant part of respondents is recognized as a legitimate measure: "If they come here, then it will not be difficult for me to take a weapon and protect the place where I was born" (Dmitro 18 M U-7).

The majority of the respondents do not consider army service as prestigious: "Army in Ukraine does not give anything. Now people go to the army if they have no future, work. Why should I give one year and a half of my life to people who themselves brought the country to such conditions?" (Vladislav 20 M U-7). Young respondents often compared Ukraine with the military training effectiveness in Israel and the United States: "The survey was conducted where young people talked about military service. They were negative. They said that they would go if there was good training, as in Israel or American army, so that it would be useful. You should not pill potatoes, and then you have to fight. In addition, all this hazing ... The system, in general, is outdated. If it was more modernized, then maybe the guys would go there" (Nastya 20 M U-8).

Female respondents shared thoughts that the temporary service in the army is an important stage in the preparation of men for adulthood, because they acquire such qualities, as courage, discipline, responsibility, and readiness to protect their families and women. These thoughts reflect the traditional gender perception of a certain part of Ukrainian society on social roles distribution and personal features between men and women.

The most effective help for the Armed Forces of Ukraine is, first of all, providing material assistance, which includes medical support, food for soldiers, technical assistance for warfare and survival in the war conditions. The importance of moral support and proper psychological rehabilitation were also mentioned: "Moral support is also important. Tours with concerts, children's drawings and letters..." (Alyona 20 F U-1).

Volunteering is an important contribution to the army's assistance, but it does not exhaust the financial lack of problem and army material support: "The government must make changes; we can't support army only through volunteering" (Roman 20 M U-2).

Only a small part of the young people who participated in the MGD was able to recollect inspirational stories as good examples of voluntary military mobilization. Plots of such stories are filled with the Ukrainian soldier's spirit of nobility, their devotion to people, the duty awareness to protect Ukrainian land and readiness to give life for the sake of the country's well-being: "I have an acquaintance. He is a ceramist craft master of 40 years old. He served in the army, was a border guard, then he started pottery, it was his profession. When hostilities began, he did not tell anyone that he went to the army as a volunteer but said he was mobilized to the army. He told me that it was important for him, he realized it was his duty because he is Ukrainian, a Cossacks' descendant and he couldn't stay at home while his Ukraine was attacked... This inspires me, he could just not go but he had deceived everyone saying he was forced to go, but in fact a historical instinct worked out, that he must protect his country, and he can not stay still and look at how they are taking the land. Opposition to injustice..."(Irina 20 F U-6).

Another type of story inspirational for youth contains stories about the true heroism of the Ukrainian soldiers, friendship and readiness to help each other on the battlefield: "My elder friend told about a friend who carried out a seriously wounded soldier on his shoulders from the battlefield. He carried him on his shoulders 2.5 km through forest to the base, although he also was wounded. I heard this story inspired many people" (Vasil 17 M U-3).

Most of the young respondents believe that the stories about real military actions demonstrate the tragedy of war, the human life depreciation. It is rather a sobering factor for those who seek to go to war as a volunteer and risk their lives.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Crisis in the political and socio-economic life, war actions in the East of the country complicate the far-reaching Ukrainian youth direction of life. In such conditions great importance for young people has vocational education, which is considered as an important resource for raising social status, professional knowledge acquisition, space for new acquaintances and spiritual development, although the system of education is being criticized for out of date knowledge, insufficient emphasis on profile disciplines, lack of practice and differences between qualifications, skills and labor market requirements. MGD respondents, despite the lack of quality of education, limited number of vacancies, informal and non-transparent rules in the labor market, look to the future with optimism, believing that plans implementation almost completely depends on their own efforts. Young people associate life success with material values: financial well-being, interesting and creative work, development of abilities and self-realization, as well as spiritual values, among those family is the key one, calm life, respect among people. A considerable value for Ukrainian youth is also good health, especially physical, spiritual (mental) and social well-being. According to MGD respondents, the causes of youth mental health suffering are the extremely high rhythm of life of modern civilization, the career advancements race, certain standards of modern life, required by the mass culture, and excessive seizure of social media and computer games, replacing an active lifestyle and real human communication. State and non-governmental organizations must participate in encouraging young people for a healthy lifestyle. Such tools could be helpful in this task: social advertising on TV and social networks, providing accessible sports clubs and activities, sports grounds construction, government and business investments in national sports. Improving the availability of a healthy diet and the commercial fitness clubs and sports attendance depends on the comprehensive state policy of the raising of young people living standards.

The most important qualities necessary for a good job obtaining young people consider their own competence, practical experience and knowledge in their professional field. High wages, creativity, and professional development, flexible

schedule, democratic atmosphere, good team, company reliability are key factors in choosing a job. According to respondents, any professional experience is useful for the desired job, because it's not only acquiring professional skills but also a certain life experience.

To improve career chances or its progress, young people consider necessary to study foreign languages in addition to basic education, attending additional training sessions, communication with experienced professionals and practical experience. Self-education and the ability to present best qualities in the labor market are also strategies for career enhancement.

Improvement of vocational guidance by the state is one of the mechanisms of improvement of the effective use of human capital, the opportunities for young people to choose profession more consciously. Reformation of the education system by filling the curricula with knowledge and practical skills in accordance with employers' requirements would increase their chances of successful employment. Public organizations should more actively involve Ukrainian youth in various internship programs to improve their career opportunities, acquire additional professional knowledge, skills and competences, intercultural communication and experience exchange.

The low level of Ukrainian youth participation in environmental protection measures is proof of its low social activity and weak involvement in the work of local communities in general, despite youth-specific focus on environmental values and concerns about global, national and local problems. Mistrust of social institutions, organizations, social groups, and the young people's lack of awareness on the ways and mechanisms of influence at socio-political life make them disappointed in their own ability change things in their own country. According to MGD respondents, the state should take responsibility for the poor environment in Ukraine. Public organizations can help state leaders in shaping the younger generation ecological culture.

The rise of social activity, the awakening of national consciousness and the patriotic feelings of youth occurred in connection with Crimea annexation by Russia and military events in Donbas. Representatives of the youth cohort of the population

more actively united in solving social problems, became participants in various volunteer projects, including for the army assistance, participated in voluntary military mobilization. Over time, civic activity and patriotic enthusiasm began gradually diminish because of disappointment with the actions of the authorities and a low level of trust in it. According to young people's opinion, authorities do not show examples of genuine patriotic behavior and are not moral authority. This creates the ground for the emigration thoughts and behavior, focused solely on their own interests.

Organizational and financial support by the state of the youth NGOs and programs, effective informational activities of the youth organizations could facilitate the involvement of young people into public life. Sociological surveys show low awareness of youth about such activities. Although the MGD participants positively evaluated the "Public Budget" program and the creation of youth councils in the city, regional councils and in the Cabinet of Ministers of Ukraine, authorities have not yet developed satisfactory mechanisms for taking into account the ideas and proposals of the youth. Another relevant task is to develop mechanisms for simplifying bureaucratic procedures existing in governmental bodies, which slow down the implementation of innovative ideas and young people's participation in socio-political life.

The results of the MGD showed that the patriotic self-identification of youth, its rise depends mostly on external factors (Crimea annexation, the war in Donbas) than from domestic policy. This raises the question of rethinking the model and means of national-patriotic education by the state, in educational institutions, through mass media, public organizations and other social institutions. Young people are mainly negative toward paramilitary patriotism model through escalating the enemy's image in propaganda activities. Perhaps a different model could have some potential - a civil patriotism, characterized by love to the Motherland and its history, devotion to domestic values and traditions, a commitment to the ideals and values of democracy, an active civic standpoint. The success of the implementation of such a model is possible in case of making more close to the ordinary people of the mechanisms of power, which will allow harmonizing of significant interests of different society groups, namely – young people, as well as taking into consideration the regional and

socio-cultural heterogeneity of the state, and the formation of such an image of the Ukrainian nation that would be attractive to people, living in different regions of Ukraine.

References and literature

1. *One Million Voices. A report on a survey of young people in 55 countries for the World YMCA* [Electronic resource].— Access mode: <https://icmyo.org/2015/11/18/update-from-members-ymca-launches-global-research-results/>
2. *The Global Youth Poll 2018* / edited by Roland Schatz [Electronic resource].— Accessmode:<https://mail.google.com/mail/u/1/#inbox/160f0cfaf07998cc?projector=1&messagePartId=0.1>
3. Zielińska, M., Szaban D. (2016). *On the way to post-materialism? Polish and Ukrainian students in terms of cultural change*. Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. №2 (6).
4. Сокурянська, Л., Щудло С. (2017) *Шкільна молодь українського пограниччя: перспективи та ризики реалізації життєвих стратегій*. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
5. *Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді віком від 14 до 35 років*. (2016) Дослідження проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України

Висновки та узагальнення

Керівник проекту к.і.н., доц. Сергій Чолій

Дана книга стала результатом дослідницької роботи творчого колективу Факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Впродовж 2017-2020 років більшість авторів розділів цієї книги спільно працювали над дослідженням українського мобілізаційного потенціалу та його кореляцій з розвитком людського капіталу. Науково-дослідна робота (НДР) «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України», здійснювана за рахунок гранту МОН України для молодих вчених, надала можливість провести значний пласт емпіричних досліджень та теоретично обґрунтувати конкретні аспекти такого поняття як мобілізація.

Актуальність дослідження мобілізаційних процесів в суспільстві є беззаперечною зважаючи на те, що процес переходу суспільства зі стану спокою в стан підвищеної активності є постійно повторюваним процесом. Тут не варто брати до уваги лише революційні збурення чи приведення до дії військової машини, але і загальнопоширені в демократичних суспільствах процеси підвищення суспільної активності внаслідок навіть зовсім тривіальних та повсякденних подій. На жаль, Україна переживає і більш серйозні збурення, пов'язані саме з війнами та революціями. Частково ми намагалися зосередитися і на цих мобілізаційних процесах в нашому суспільстві.

В основу нашого дослідження було покладено тезу про те, що один із найважливіших показників рівня життя в сучасному світі – людський капітал – напряму впливатиме на готовність суспільства до мобілізації. Таке твердження було засноване на результатах досліджень титанів гуманітарних наук, таких як Карл Дойч, Чарльз Тіллі та інші. В нашому випадку ми зосередили свою увагу на військових компонентах мобілізації, зважаючи на ситуацію війни, в якій наша країна перебуває з 2014 року. Таким чином, ми намагалися зрозуміти, як процес

розвитку людського капіталу вплине на обороноздатність та загальні можливості нашої держави залучати населення до військових дій та наскільки це буде можливим надалі, зважаючи на світові тенденції перерозподілу прав та обов'язків на користь перших. У сучасному світі більшість населення як розвинених країн, так і тих, які розвиваються, найперше піклується про реалізацію та забезпечення своїх прав, водночас нехтуючи обов'язками. Військова служба переважно втратила привабливість для молодих поколінь і поволі стає рудиментом минулого. Саме тому цікавим було дізнатись, як розвиток людського капіталу впливає на можливі мобілізаційні процеси сучасності.

Крім безпосередніх учасників науково-дослідної роботи ми долучили тексти також інших авторів, які займалися суміжними з нашою темою проблемами. Тут необхідно зауважити проведені в лютому та травні 2019 року відповідно на базі КПІ ім. Ігоря Сікорського презентацію номеру журналу «Ідеологія і політика» та міжнародну конференцію «Модерні конфлікти та цивільна/військова мобілізація». Матеріали дискусій та експертні висновки зарубіжних та українських дослідників дозволили збагатити нашу методологію та розширити цю монографію за рахунок більш широкого кола думок, дотичних до нашої основної тематики.

Книга складається з набору конкретних досліджень науковців переважно гуманітарного спрямування. Відкривають книгу два історичні дослідження процесів мобілізації в різних географічних та часових межах. Юрій Перга проводить аналіз соціальної та політичної мобілізації українського населення Холмщини, Підляшшя та Волині під час їх перебування у складі міжвоєнної Другої Речі Посполитої впродовж 1918-1939 років. Він з самого початку дає визначення соціальної мобілізації, актуальне для всієї цієї книги як процес активного залучення всіх груп населення до вирішення пріоритетних проблем місцевого або загального значення. Успішна соціальна мобілізація має враховувати насамперед інтереси групи, яка її ініціює.

Розглядаючи ті методи, за допомогою яких політичні лідери домагаються активного залучення українського населення до політичної діяльності в Польщі, Перга зауважує також те, що окремі політичні групи, зокрема комуністи, намагалися перетворити соціальну та політичну мобілізацію на військову. Задум комуністичних активістів полягав у тому, щоб перетворити мирних активістів на діячів повстанського та парамілітарного руху. Новостворена ОУН, фактично, пішла тим самим шляхом, залучаючи маси місцевого населення до можливої майбутньої збройної боротьби, що стало можливим вже в умовах Другої світової війни. Не зважаючи на наявність таких двох крайніх можливостей соціальної мобілізації, які актуалізувалися в умовах війни, впродовж більшості досліджуваного періоду населення мобілізувалося саме в межах наявних парламентських та громадських структур, що дозволило зберегти власну ідентичність та політичне представництво на місцевому рівні та у вищих органах влади.

Сергій Чолій продовжує розглядати історичні процеси мобілізації на українській території, звертаючись до процесу формування армій в контексті українсько-російських збройних протистоянь. Він використовує термін «російсько-українська війна» та застосовує його до двох збройних конфліктів періоду Визвольних змагань (5 грудня 1917 – 9 лютого 1918; 16 січня 1919 – 21 квітня 1920 рр.) та сучасної російсько-української війни, яка почалася 20 лютого 2014 року і продовжується досі. Автор зазначає, що у всіх цих трьох випадках йдеться про мобілізацію населення, попередньо підготованого за допомогою загального військового обов'язку, для активної військової служби та малює паралелі усіх цих трьох випадків. Він стверджує, що в умовах функціонування загального військового обов'язку провести ефективну мобілізацію можливо лише тоді, коли уряд може переконати населення в тому, що він представляє саме його інтереси, тобто перемогти у змаганні за лояльність з іншими конкурентами. Особливістю трьох наведених воєн є те, що вони ведуться в післяреволюційний період, коли на противагу центральному київському уряду постає кілька альтернативних варіантів вибору. В умовах перших двох воєн київський уряд

програв змагання за лояльність населення, що і зумовило поразку у війнах. В умовах третьої війни змагання за лояльність продовжується, і саме ефективність Києва в цьому змаганні дозволила захистити український суверенітет на сучасному етапі.

Таким чином, Чолій ствердив ідею того, що в сучасних умовах військова мобілізація по суті відбувається за тими ж принципами, що і соціальна, і для організації армії вже не достатньо звичного державного бюрократичного насильства чи примусу, а потрібні саме мотивуючі фактори, які переконують населення в необхідності брати участь у війні.

Британський експерт Шон Лохна ділиться досвідом своєї діяльності у якості співробітника українського Міністерства тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб (МінТОТ) під час найактивнішої фази сучасного українсько-російського конфлікту. Він зазначає, що не зважаючи на бажання чи небажання населення в зоні конфлікту мобілізуватися для державних потреб, саме держава несе основну відповідальність за своїх громадян. Фактично за такої ситуації, держава несе й основні видатки на врегулювання конфлікту, навіть якщо її громадяни і перебувають на не підконтрольній їй території. Тобто втративши довіру частини населення в революційних умовах та не маючи можливості захистити це населення збройною силою, лише держава і надалі буде забезпечувати його. Загальна соціальна незахищеність своїх громадян призводить до частої неможливості мобілізувати населення для державних потреб навіть у самих екстремальних умовах, що лише примножує проблеми. Пан Лохна загалом позитивно описує діяльність МінТОТ України та вказує на те, що воно, наскільки це було можливо, боролось з наслідками низької ефективності попередніх урядів, які і спровокували наявний конфлікт. Загалом він негативно оцінює інкорпорацію МінТОТу до Міністерства у справах ветеранів, адже справедливо вважає конфлікт на Сході України не вичерпаним, а його основні наслідки такими, які потребуватимуть державного контролю ще доволі тривалий час.

Ольга Головка окреслює у своєму розділі роль інформаційно-правової політики України для підвищення мобілізаційного потенціалу з точки зору юридичної науки. Дослідниця зазначає, що мобілізаційна та інформаційно-правова політики держави взаємозалежні. Лише встановивши та розуміючи суть державної інформаційної політики, держава отримає можливість підвищувати свій мобілізаційний потенціал. Якщо це не приймати до уваги при плануванні та здійсненні політичних рішень, держава може просто не «достукатися» до своїх громадян в умовах кризи і вони залишаться пасивними, як це частково і було в умовах 2014 року. Українська влада усвідомила це і почала розробку поняття «стратегічний наратив», зокрема втілений у Доктрині інформаційної безпеки. Також дослідниця вказує на різницю між інформаційною політикою та політикою з розвитку інформаційного суспільства. Загалом, ефективність процесу мобілізації у різних сферах є результатом процесу формування можливості політичної мобілізації, що служить передумовою до мобілізації в інших сферах. Юридична складова цього процесу завжди служить передумовою, адже Україна і надалі залишається правовою державою.

Наступний розділ Максима Єніна, Альони Зоріної, Дар'ї Макаренко та Любов Мельник відкриває соціологічну складову дослідження. Автори засновують свій матеріал на результатах експертних глибинних інтерв'ю. Вони намагаються знайти можливості та шляхи вирішення актуального військового конфлікту в Україні та намалювати дорожню карту реінтеграції окупованих територій українського Донбасу шляхом екстраполяції вже наявного досвіду постконфліктного врегулювання на території Боснії та Герцеговини. Постконфліктне врегулювання постає в якості антитези до мобілізації – поступового процесу переведення конкретного суспільства зі стану підвищеної активності (війни) до звичайного мирного політичного, соціального та економічного життя. Важливим елементом сучасного миробудівництва за участі міжнародної спільноти постає уникнення від використання насильства.

Досвід конфлікту в Боснії та Герцеговини знову демонструє важливість питань ідентичності та локальних наративів як часту передумову до виникнення

конфлікту. Після початку конфлікту такі наративи лише поглиблюються, що умовно призводить до неможливості вирішення конфлікту, колективної травми та зростання рівня насильства. Саме тому лише міжнародна миротворча місія дозволила призупинити конфлікт та через тривалий час забезпечити мирне існування колишніх протиборчих сторін в межах однієї держави. Автори та експерти закликають розглянути досвід Боснії та Герцеговини та залучати окремі його компоненти для української ситуації.

Олена Акімова та Анна Іщенко продовжують розкривати аналіз соціологічних даних, отриманих в результаті дослідження. Вони аналізують результати масового соціологічного дослідження серед української молоді, проведеного в контексті НДР. Саме відсутність національно-патріотичного виховання в тривалій перспективі постає основною причиною наявної в Україні ситуації, починаючи від зниження мобілізаційного потенціалу, і закінчуючи фактичною втратою територіальної цілісності України.

Авторки зосереджуються на конкретних категоріях дослідження, які найбільш яскраво відображають наведений вище процес. Молодь в описі своїх проблем в цілому відображає загальні настрої, притаманні всьому українському суспільству. Водночас цікавою тенденцією є те, що чим більш патріотичною себе вважає молодь, тим менше вона цікавиться суто матеріальними цінностями і навпаки. Крім того, більшість української молоді описує себе як представників так званого «патріотизму слова» - 69% опитаних вважають, що основна складова патріотизму – це життя в своїй країні та праця для її добробуту. Водночас більше 50% опитаних не переходять до «патріотизму справи» тоді, коли йдеться про необхідність захисту своєї батьківщини зі зброєю в руках. Український патріотизм постає у вигляді дуального, коли в ньому поєднуються різні, часто апріорі протилежні фактори. Така ситуація лише підтверджує тезу про те, що національно-патріотичне виховання в Україні останніх десятиліть мало значні хибі та недоліки.

Максим Єнін та Віктор Сербулов презентують у своєму спільному розділі результати ще одного соціологічного дослідження, проведеного в контексті

НДР. Ним стала українська частина глобального дослідження «Один мільйон голосів – 2». Це дослідження демонструє та підтверджує проміжні висновки й інших соціологічних опитувань, здійснених в контексті проекту, проте більш гостро акцентує увагу на молоді як ключовому компоненті суспільного розвитку в майбутньому. Важливою також є та складова дослідження, що окремі з фокус-груп, організованих для нього, складалися з представників окупованих районів Донбасу, що дозволяє досягнути вищого рівня репрезентативності.

За результатами дослідження, українська молодь у багатьох параметрах свого життя відповідає загальносвітовим тенденціям, зокрема так само, як і більшість однолітків, почуває себе невпевнено та бажає бути почутою. Виокремлюються відповіді респондентів за темами: зайнятість, довкілля, здоров'я, духовні цінності, якість життя, громадянське суспільство, патріотизм. Необхідно зауважити те, що в монографії розміщено розширений варіант звіту з великою кількістю цитат самих респондентів, що дає можливість краще зрозуміти загальне спрямування думок та оцінок молоді. В контексті нашого спільного дослідження на особливу увагу заслуговує кластер «патріотизм», адже він зібрав практично всі можливі точки зору на питання любові до своєї країни. Також конкретні відповіді стосуються питання ставлення молоді до можливого захисту своєї країни у військових умовах. По суті, мотиватори та демотиватори молоді стосовно цього питання аналогічні загальносуспільним, але виражені у більш різкій формі. Тут, і також в інших презентованих у цій монографії дослідженнях, молодь виступає у якості лакмусового папірця, який відкрито заявляє про конкретні проблеми нашого суспільства та часту неготовність активно виступати задля захисту своєї позиції. Найбільш перспективною для нас моделлю патріотизму за результатами цього дослідження постає громадянський патріотизм як універсальний об'єднуючий фактор в сучасних умовах.

Загалом, у цій монографії ми намагалися теоретично окреслити різні параметри такого важливого процесу як мобілізація в українському політичному, суспільному, економічному та військовому житті. Крім того, було здійснено аналіз практичного застосування мобілізаційних процесів у державній політиці

та юридично-правовій діяльності. Наша книга збрала в собі також значну кількість матеріалів інноваційних соціологічних досліджень українського суспільства та різних аспектів його мобілізаційного потенціалу.

Інформація про авторів

Anatolii Melnychenko, Ph.D., Vice-rector of Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

Iurii Perga, Ph.D., senior lecturer at the Department of History, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

Serhiy Choliy, Ph.D., associate professor at the Department of History, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

Olga Golovko, Ph.D., senior lecturer at the Department of Public Law, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

Sean Loughna - Advisor to the Minister for Temporarily Occupied Territories and Internally Displaced Persons of Ukraine

Maksym Yenin, associate professor at the Department of Sociology, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

Daria Makarenko, senior lecturer at the Department of Sociology, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

Alyona Zorina Master in International Crimes and Criminology from Vrije Universiteit Amsterdam and Master in Conflict Resolution and Mediation from Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

Anna Ishchenko, senior lecturer at the Department of Theory and Practice of Management, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

Olena Akimova, Ph.D., associate professor at the Department of Theory and Practice of Management, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

Melnyk Lubov, Head of the Educational and Research Laboratory for Conflict Resolution and Mediation, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

Viktor Serbulov, YMCA Ukraine General Secretary

Анатолій Мельниченко, к.філос.н., доцент, проректор з навчальної роботи КПІ ім. Ігоря Сікорського

Перга Юрій, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії КПІ ім. Ігоря Сікорського

Чолій Сергій, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії КПІ ім. Ігоря Сікорського

Шон Лохна – Радник Міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб

Головка Ольга Михайлівна, кандидатка юридичних наук, старша викладачка кафедри публічного права КПП ім. Ігоря Сікорського

Єнін Максим – соціолог, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри Соціології КПП ім. Ігоря Сікорського

Макаренко Дар'я Володимирівна, старша викладачка кафедри соціології КПП ім. Ігоря Сікорського

Альона Зоріна, магістерка Міжнародних злочинів та кримінології Університету Вре Амстердам та магістерка Вирішення конфліктів та медіації КПП ім. Ігоря Сікорського

Іщенко Анна, старша викладачка кафедри теорії та практики управління КПП ім. Ігоря Сікорського

Акімова Олена, кандидатка філософських наук, доцентка кафедри теорії та практики управлінн КПП ім. Ігоря Сікорського

Мельник Любов, завідувачка Навчально-наукової лабораторії з врегулювання конфліктів та медіації КПП ім. Ігоря Сікорського

Сербулов В.А., Генеральний Секретар УМСА України

Наукове видання

УДОСКОНАЛЕННЯ ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ
ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ
ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ
МОБІЛІЗАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Монографія

Підписано до друку 17.07.2020 р. Формат 60х84/16 .
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 11,39. Тираж 100. Замовлення № 0720м-175
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво: Видавничий дім «Гельветика» 65101,
Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Виготовлювач: Друкарня «Айс Принт»
Тел: +38 (099) 192-00-33, +38 (048) 706-92-82
Site: www.ice-print.com.ua
E-mail: info@ice-print.com.ua